

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις στην Αγία Γραφή
και τους Πατέρες Μ. Βασίλειο και Ι. Χρυσόστομο,
για τον δανεισμό και τον τόκο**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ

ΡΕΠΟΥΣΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΟΝΟΜΑ ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΑ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΜΠΑΛΙΑΤΣΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΠΑΤΡΑ

ΜΑΙΟΣ, 2024

Στη σύζυγό μου
Βασιλική, στις κόρες μας Δέσποινα και Θεοδώρα
και στους γονείς μου Δημήτριο και Δήμητρα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πίνακας περιεχομένων.....	3
Περίληψη	5
Abstract.....	6
Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή.....	9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΤΕΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Οι έννοιες του δανεισμού, του χρέους και του τόκου στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη

1.1 Η Παλαιά Διαθήκη για τον δανεισμό, το χρέος και τον τόκο.....	14
1.1.1 Αναφορές για τον δανεισμό και τον τόκο.....	14
1.1.2 Διαγραφή χρεών κατά το Σαββατικό και το Ιωβηλαίο έτος...	20
1.2 Η Καινή Διαθήκη για τον δανεισμό, το χρέος και τον τόκο.....	24
1.2.1 Κυριακή Προσευχή: αίτημα στον Θεό για άφεση αμαρτιών και χρεών. Η δύναμη του συμβολισμού.....	24
1.2.2 Οι παραβολές του Ιησού Χριστού.....	26
1.2.2.α Η παραβολή των δύο χρεοφειλετών (Λκ. 7,36-50).....	26
1.2.2.β Η παραβολή του άσπλαχνου οφειλέτη ή του αγάριστου δούλου (Μτθ., 18,21-35).....	28
1.2.2.γ Η παραβολή του άδικου οικονόμου (Λκ. 16,1-13).....	31
1.2.2.δ Η παραβολή των ταλάντων (Μτθ. 25,14-30).....	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Οι έννοιες του δανεισμού, του χρέους και του τόκου κατά τους Πατέρες Μ. Βασίλειο και Ι. Χρυσόστομο

Εισαγωγή.....	40
2.1 Μέγας Βασίλειος: <i>Οὐκ ἔκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου τόκον ἀργυρίου καὶ τόκον βρωμάτων καὶ τόκον παντὸς πράγματος, οὗ ἔὰν ἐκδανείσης.....</i>	45
2.2 Ἅγιος Ἰωάννης ο Χρυσόστομος: <i>Γιατί τέτοιοι εἶναι οἱ τόκοι - κατατρώγουν καὶ κατασπαράσσουν τὶς ψυχὰς τῶν δυστυχισμένων ἀνθρώπων περισσότερο ἀπὸ τὰ θηρία.....</i>	52

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Σύγχρονες απόψεις οικονομολόγων για τον δανεισμό και τον τόκο

Εισαγωγικά: από τον Αριστοτέλη και τον Πλούταρχο στη σημερινή εποχή.....	58
1.1 John Kenneth Galbraith (Κεϋνσιανισμός): Δανεισμός και κρίσεις.....	64
1.2 Hyman Minsky (Μετακεϋνσιανισμός): Δανεισμός και χρηματοπιστωτική αστάθεια.....	69
1.3 Charles Kindleberger (Οικονομικές κρίσεις): Δανεισμός και οικονομικές «φούσκες».....	72
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Το παράδειγμα της Ελλάδας.....	74

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	91
--------------------------	-----------

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Πηγές.....	95
Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές.....	95
Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές.....	99
Διαδικτυακοί τόποι.....	99

Περίληψη

Ο σκοπός της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας είναι η εξέταση του δανεισμού και του τόκου μέσα από την παρατήρηση του δημόσιου χρέους της Ελλάδας και τη θέση της Αγίας Γραφής, των Πατέρων Μ. Βασιλείου και Ι. Χρυσόστομου, καθώς και τις απόψεις σύγχρονων οικονομολόγων.

Το οικονομικό οικοδόμημα στην Ελλάδα, όπου το κράτος αλλά και οι ιδιώτες στηρίζονταν για δεκαετίες στα δανεικά, οδηγήθηκε μοιραία σε κρίση και κατάρρευση. Οι κρίσεις αυτές οφείλονται κατά τη Χριστιανική αντίληψη στην απουσία του Θεού από τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων και από την απουσία της αγάπης στις ανθρώπινες σχέσεις, συνεπεία της απουσίας της αγάπης προς τον Θεό.

Η Αγία Γραφή καταδικάζει τον τόκο και την τοκοληψία. Στη Παλαιά Διαθήκη απαγορεύεται ο έντοκος δανεισμός μεταξύ Εβραίων, αλλά επιτρέπεται όταν Εβραίος δανείζει χρήματα σε μη Εβραίο. Στην Καινή Διαθήκη καταδικάζεται συνολικά και αναφανδόν ο δανεισμός και η τοκοληψία προς όλους. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπηρετεί δύο κυρίους, τον Θεό και τον μαμωνά (το χρήμα), οι οποίοι έχουν διαφορετικά θελήματα, ασύμβατα μεταξύ τους.

Οι Πατέρες επίσης καταδικάζουν τον δανεισμό, την τοκοληψία και τον δανειστή που απαιτεί την επιστροφή του κεφαλαίου (του δανείου). Η αμαρτία της λήψης τόκου οδηγεί στην αιώνια τιμωρία. Δυσμενείς είναι και οι απόψεις σύγχρονων οικονομολόγων, οι οποίοι συνδέουν τον δανεισμό και τον τόκο, με κερδοσκοπικές κρίσεις και αστάθεια.

Λέξεις – κλειδιά:

Δανεισμός, δάνειο, τόκος, Δημόσιο χρέος, Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Άγιοι Πατέρες

Abstract

The purpose of this postgraduate thesis is the examination of borrowing and interest, through the observation of the public debt of Greece and the views of the Holy Bible, the Holy Fathers G. Vasileios, I. Chrysostomos and views of modern economists.

The economic edifice in Greece, where the state and private individuals relied for decades on loans, was led to crisis and collapse. According to the Christian Faith, these crises are due to the absence of God from people's thinking and action and from the absence of love which is a consequence of the absence of love for God.

The Bible condemns usury. In the Old Testament usury between Jews is forbidden, but it is permitted when a Jew lends money to a non-Jew. In the New Testament, lending and usury are condemned in total, to all. Man cannot serve two masters, God and mammon's (money), who have different wills, incompatible with each other.

Holy Fathers condemn lending, usury and the lender who demands the return of the capital (loan). The sin of taking interest leads to eternal punishment. Also, modern economists are expressing arguments that lending and interest rate can cause speculative crises and instability.

Keywords:

Lending, Borrowing, Loan, Interest, Public Debt, Old Testament, New Testament, Holy Fathers

Πρόλογος

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι α) να καταδειχθεί ότι το χρέος από μια ηθική στάση στη συμβίωση των ανθρώπων, μετατράπηκε από την ιεραρχία, το κράτος, το χρήμα και την οικονομική πίεση, σε δυσβάσταχτο βάρος. Ένα βάρος που υποδούλωσε, εξόντωσε και άφησε μεγάλες πληγές στο σώμα και στη μνήμη της ανθρωπότητας, αλλά και άνοιξε ρήγματα τα οποία τα τελευταία 5.000 χρόνια –κατά τα οποία υπάρχουν καταγραφές– συνεχίζουν να αυξάνονται τα σημάδια του. Επομένως, στην σύγχρονη εποχή έχει τεράστια σημασία και είναι ιδιαίτερα επίκαιρο να κατανοήσουμε τις απόψεις των σύγχρονων οικονομολόγων. β) Να γνωρίσουμε τις απόψεις και τις λύσεις που θα μπορούσαν να προταθούν σήμερα μέσα από τα ιερά κείμενα –τα οποία σχετίζονται προφανώς με την εν λόγω αναζήτηση– ώστε η αυστηρή οικονομική τεχνοτροπία να μεταλλαγεί προς το ανθρωπινότερο και ο χαρακτήρας του δανειζομένου και οφειλέτη να θεωρηθεί υπό το βλέμμα της ηθικής και, μάλιστα, της χριστιανικής. Τέτοια συνθήκη προσφέρει η Αγία Γραφή και τα κείμενα των ιερών Πατέρων, ιδίως του Μ. Βασιλείου και του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ώστε να αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες και να διδαχθούμε πολύτιμες αξίες για την περαιτέρω κρίση/επιλογή μας στο εν λόγω ζήτημα. γ) Να αναφανεί ότι είναι ένα θέμα επίκαιρο, ιδίως για την Ελλάδα και την Ελληνική οικονομία η οποία αντιμετώπισε και συνεχίζει να αντιμετωπίζει σημαντικό πρόβλημα σχετικά με τον δανεισμό και τον τόκο των δανείων.

Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού απαιτήθηκε η αναζήτηση των χωρίων εκείνων που θα μπορούσαν να φωτίσουν την έρευνα, η ορθή ερμηνεία και προσέγγισή τους αλλά και η συλλογή στοιχείων της νεότερης και της σύγχρονης οικονομικής πολιτικής και κατάστασης.

Αρωγός στο έργο αυτό στάθηκε ο επιβλέπων καθηγητής μου κ. Μπαλιάτσας Δημήτριος, τον οποίο επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά για την υποστήριξη και την καθοδήγησή του σε όλα τα στάδια της εργασίας.

Για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και συμβουλές του ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Δεσπότη Σωτήριο.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη σύζυγό μου και τις κόρες μας για τη στήριξη και την υπομονή τους στη διάρκεια σύνταξης της διπλωματικής εργασίας.

Συμπαραστάτες πάντα και αρωγοί στις σπουδές μου ήταν οι γονείς μου (παρ' ότι η μητέρα μου δεν είναι πλέον εν ζωή), φωτεινοί οδηγοί της ζωής μου, στους οποίους οφείλω απεριόριστα πράγματα.

Εισαγωγή

Η αποδόμηση του κοινωνικού ιστού και η αποενοχοποίηση της απληστίας, η ατομικιστική ευδαιμονία και η αδιαφορία για τον πλησίον, η εμπορευματοποίηση των πάντων και η οικολογική αποσύνθεση, συνιστούν τις κύριες παραμέτρους της επικρατούσας σήμερα κοσμοθεωρίας¹. Κυρίαρχο ανθρωπολογικό πρότυπο είναι το ρευστό αυτοαναφορικό άτομο, ζητούμενο του οποίου είναι η ικανοποίηση των βιολογικών του αναγκών.

Αποτέλεσμα τούτων είναι η συσσώρευση του πλούτου σε ολοένα και λιγότερους ανθρώπους, η αύξηση του χάσματος πλουσίων και φτωχών, η εξαθλίωση μεγάλου πληθυσμού της γης.

Σύμφωνα με έκθεση της Credit Suisse, η οποία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Guardian στα μέσα Οκτωβρίου 2014, το 1% των Ελλήνων κατείχε το 56,1% του πλούτου της χώρας, όταν παγκοσμίως το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού της γης διέθετε το 48% του παγκόσμιου πλούτου. Άλλη διεθνής μελέτη, η οποία εφάρμοσε σύνθετες μαθηματικές έννοιες, ελέγχοντας 43.060 παγκόσμιες επιχειρήσεις (transnational corporations) καθώς και τις μετοχικές σχέσεις αυτών (δηλαδή την ιδιοκτησία τους), κατέληξε ότι μόλις 147 από αυτές τις διεθνείς ή παγκόσμιες επιχειρήσεις ελέγχουν το 40% της οικονομικής αξίας².

Τα ως άνω οδηγούν στο θλιβερό συμπέρασμα ότι η επιβίωση και το μέλλον του 99% του πληθυσμού εξαρτάται από τις αποφάσεις και τις διαθέσεις μόλις του 1% του πληθυσμού και λιγότερο από το 1% των παγκόσμιων επιχειρήσεων. Αυτά, όμως, δεν

¹ Φωτίου, Στ., (2018), Απληστία και άφρονες πλούσιοι, στο Συλλογικό Τόμο «Απληστία και Άφρονες Πλούσιοι», Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, σ. 11.

² Vitali, S., Glattfelder, J., and Battiston, S., (2011), The Network of Global Corporate Control , *PLoS ONE*, Vol.6, Issue 10, pp. 1-6.

συνάδουν με την ανθρώπινη φύση και τον θείο προορισμό, δεν εντάσσονται σε καμμία πρόνοια, δεν χαρακτηρίζονται από το ηθικό –και δη το χριστιανικό– υπόβαθρό τους. Σήμερα το χρήμα μέσα από τα δάνεια και τους τόκους έχει κυριαρχήσει σε όλες τις κοινωνίες και οικονομίες. Ειδικότερα ο ορισμός του *τόκου* και του *δανείου* μπορεί να αναζητηθεί μεταξύ άλλων και σε λεξικά. Στο Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών³, ως *τόκος* ορίζεται το κέρδος που αποφέρει δανεισμένο ή κατατεθειμένο στη τράπεζα χρηματικό ποσόν το οποίο υφίσταται με ορισμένο επιτόκιο. Ως δάνειο, όμως, ορίζεται το χρηματικό ποσόν ή άλλο ανταλλάξιμο αντικείμενο, το οποίο καταβάλλεται σε κάποιον από ιδιώτη, εταιρία ή χρηματοπιστωτικό οργανισμό με την υποχρέωση απόδοσής του, με ή χωρίς τόκο, σε συγκεκριμένο και καθορισμένο χρονικό διάστημα⁴.

Από την άλλη, οι Πατέρες της Εκκλησίας διδάσκουν, από την πολύτιμη πείρα τους, ότι τρία είναι τα κύρια πάθη, τα οποία βασανίζουν, υποτιμούν και ευτελίζουν τον άνθρωπο απομακρύνοντάς τον από τον Θεό: η φιλαργυρία, η φιληδονία και η φιλαρχία (αλαζονεία)⁵.

Εξετάζοντας λοιπόν το χρήμα, όλοι οι άνθρωποι έχουν την ανάγκη του για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών τους. Ακόμη και ο Ιησούς Χριστός –ως Θεάνθρωπος– με τους αποστόλους Του ζούσαν μέσα στον κόσμο και είχαν ανάγκη από χρήματα, ώστε να αποκτούν τα απαραίτητα· ταμίας δε ήταν ο Ιούδας⁶.

³ Ακαδημία Αθηνών, (2016), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, τόμος 6^{ος}, Εκδόσεις ΔΟΛ ΑΕ, σ. 420.

⁴ Ακαδημία Αθηνών, (2016), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, τόμος 2^{ος}, Εκδόσεις ΔΟΛ ΑΕ, σ. 226.

⁵ Αρχιμ. Μπακογιάννης, Βασ. (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 9.

⁶ Αρχιμ. Μπακογιάννης, Βασ., (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 17.

Όπως αναφέρεται στην *Κλίμακα* του Αγίου Ιωάννη του Σιναΐτη, η φιλαργυρία είναι αυτή που δημιούργησε μίσση και κλοπές και φθόνους και χωρισμούς και έχθρες και ζάλες και μνησικακίες και ασπλαχνίες και φόνους⁷.

Η επικράτηση του Χριστιανισμού επηρέασε λιγότερο, από όσο θα περίμενε κανείς, το καθεστώς των δανειοδοτήσεων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, καθώς, κατά τα πρώτα έτη του ήταν απλώς η θρησκεία της Αγάπης, της συγχώρησης, του σαμαρειτισμού και όχι η οργανωμένη υπό την σκέπη της Εκκλησίας θρησκεία. Για αυτόν τον λόγο είναι εξόχως ενδιαφέρον να δούμε τι προβλεπόταν ανά εποχή για τον δανεισμό και τον τοκισμό μέσα από τα ιερά κείμενα.

Η Παλαιά Διαθήκη καταδικάζει απερίφραστα τον έντονο δανεισμό σε φτωχούς, ενώ ο Ιησούς εμφανίζεται στα Ευαγγέλια να προτρέπει (έστω παραβολικά ή συμβολικά) τους μαθητές Του να δανείζουν απλόχερα σε όποιον έχει ανάγκη, δίχως να απαιτούν ή να αναμένουν καν την αποπληρωμή των δανείων⁸. Η Χριστιανική διδασκαλία έδινε έμφαση στη γενναιοδωρία, την αλληλεγγύη, την εμπιστοσύνη και τη χορήγηση άτοκων δανείων και γενναίων οικονομικών διευκολύνσεων με σκοπό την ανακούφιση του πάσχοντος οικονομικά ανθρώπου, ο οποίος όμως εκ του βεβαίου δεν θα εξαπατούσε όποιον του έτεινε χείρα βοήθειας.

Ωστόσο, η Καινή Διαθήκη δεν απαγορεύει τον έντοκο δανεισμό και σταδιακά, όσο πιο μαζικός εξελισσόταν ο Χριστιανισμός, τόσο μειωνόταν η αφιλοκερδής αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών του⁹.

⁷ Άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης, (2003), *Κλίμαξ*, έκδοση 16^η, Ιερά Μονή Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, σ. 235.

⁸ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 25-26.

⁹ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 26.

Έτσι, ο Επίσκοπος Καρχηδόνας Κυπριανός το 250 μ.Χ. αναφερόταν με λύπη σε χριστιανούς επισκόπους που πλούτιζαν χορηγώντας έντοκα δάνεια¹⁰. Σχεδόν εκατό χρόνια αργότερα, οι παραινέσεις του Μεγάλου Βασιλείου και του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου προς τους δανειστές και τους δανειολήπτες, ήρθαν για να απαγορεύσουν στους κληρικούς να χορηγούν έντοκα δάνεια.

Σε κάθε περίπτωση, η γενική πρακτική έναντι του λαού σχετικά με τον έντοκο δανεισμό και τα υψηλά δάνεια και τους τόκους που οφείλονταν να καταβληθούν, είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις· δημιουργούνταν κοινωνικο-οικονομικά αδιέξοδα, τα οποία ήταν δύσκολο να επιλυθούν. Ανάγκη χρημάτων έχουν και οι άνθρωποι σήμερα, αλλά στον σύγχρονο κόσμο υπάρχει εξάρτηση σε τέτοιο βαθμό, ώστε να νιώθουμε δέσμιοι του χρήματος, να ζούμε προσκολλημένοι σ' αυτό. Οι θεοφόροι άνθρωποι δεν είχαν τέτοια σχέση εξάρτησης με το χρήμα. Είτε διέθεταν είτε όχι πλούτο, δεν είχε σημαντική διαφορά γι' αυτούς¹¹. Γι' αυτό οι Πατέρες της Εκκλησίας καυτηρίαζαν με σφοδρότητα τον δανεισμό και την επιβολή τόκου είτε ήταν νόμιμη είτε παράνομη. Ο τόκος θεωρείτο ως πρακτική απάνθρωπη, ως μια μορφή ληστείας. Η χριστιανική διδασκαλία γενικότερα και η Πατερική ειδικότερα δεν αναφέρονται μόνο στο «επέκεινα»· ο ρόλος τους δεν ήταν μόνο μεταφυσικός, αλλά πρωτίστως κοινωνικός. Ενδιαφέρονταν πολύ για τα τρέχοντα κοινωνικά και πνευματικά προβλήματα, καθώς τόσο τα κοινωνικά προβλήματα όσο και η διάπραξη αμαρτιών γνώριζαν ότι έχουν πνευματικό χαρακτήρα και απομακρύνουν τον άνθρωπο από τη Χάρη του Θεού¹².

¹⁰ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 26.

¹¹ Αρχιμ. Μπακογιάννης, Βασ. (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 19.

¹² *Κατά Τοκιστών*, (2019), Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σ. 7.

Στο Πρώτο Μέρος θα εξεταστούν οι έννοιες του δανεισμού και του τόκου κατά τα Ιερά και τα Πατερικά Κείμενα και αναλυτικότερα όπως παρουσιάζονται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη καθώς και στα κείμενα των Πατέρων Μ. Βασιλείου και Ι. Χρυσόστομου. Στο Δεύτερο Μέρος θα εκτεθούν σύγχρονες απόψεις οικονομολόγων για την αντιμετώπιση του δανεισμού και θα καταστεί γνωστό το παράδειγμα της Ελλάδος.

Σε ανάλογα συμπεράσματα σχετικά με τον δανεισμό, τον τόκο και τις κρίσεις, που αναφέρονται στα Ιερά και τα Πατερικά Κείμενα, καταλήγουν και σημαντικοί, διεθνώς γνωστοί οικονομολόγοι, οι οποίοι έχουν επηρεάσει τη σύγχρονη σκέψη, όπως ο Galbraith, ο Minsky και ο Kindleberger.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΤΕΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Επιχειρείται η ανεύρεση των στοιχείων εκείνων τα οποία θα προσδώσουν στην παρούσα μελέτη τα πολύτιμα συστατικά για την σύνθεση μιας ολοκληρωμένης άποψης περί της αντιμετώπισης του κοινωνικο-οικονομικού ζητήματος του δανεισμού και του τοκισμού από την εποχή των χρόνων της Παλαιάς Διαθήκης, την εποχή της Καινής και από την Βυζαντινή περίοδο, με σκοπό την δημιουργία σαφούς εικόνας των θέσεων της χριστιανικής διδασκαλίας και ηθικής στο πέρασμα των αιώνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Οι έννοιες του δανεισμού, του χρέους και του τόκου στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη

1.1 Η Παλαιά Διαθήκη για τον δανεισμό, το χρέος και τον τόκο

1.1.1 Αναφορές για τον δανεισμό και τον τόκο

Στην Παλαιά Διαθήκη η τοκογλυφία εμφανίζεται στις βιβλικές περικοπές με δύο έννοιες: είτε ως *neshekh* που σημαίνει «δάγκωμα» και αφορά την απαίτηση τόκου **-η**

οποία δυσχεραίνει τα μέγιστα τον οφειλέτη– είτε ως *marbit* ή *tarbit* που σημαίνει «αύξηση» και αφορά στην επιδίωξη τόκου από πλευράς δανειστή¹³.

Οι κύριες διατάξεις που απαγόρευαν τον τόκο ή βοηθούσαν στην κατανόηση της απαγόρευσής του, εμφανίζονται στο *Δευτερονόμιον*, στην *Έξοδον* και στο *Λευιτικόν*¹⁴.

Στο *Δευτερονόμιο* (19, 21) αναφέρεται:

21 οὐ φείσεται ὁ ὀφθαλμός σου ἐπ’ αὐτῷ· ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός.

δηλαδή¹⁵:

21 Κανένα δεν θα λυπάστε. Θ’ ανταποδίδετε ζωὴ ἀντὶ ζωῆς, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χέρι ἀντὶ χειροῦ καὶ πόδι ἀντὶ ποδιοῦ.

Στο 23, 20-21:

20 Οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου τόκον ἀργυρίου καὶ τόκον βρωμάτων καὶ τόκον παντὸς πράγματος, οὗ ἂν ἐκδανείσης.

21 τῷ ἀλλοτρίῳ ἐκτοκιεῖς, τῷ δὲ ἀδελφῷ σου οὐκ ἐκτοκιεῖς, ἵνα εὐλογῆση σε Κύριος ὁ Θεός σου ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις σου ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς ἣν εἰσπορεύῃ ἐκεῖ κληρονομησαὶ αὐτήν.

δηλαδή¹⁶:

¹³ Σκανδάμης, Μαρίνος, (2007), *Η τοκογλυφία: διαχρονική – εγκληματολογική προσέγγιση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 13.

¹⁴ Σκανδάμης, Μαρίνος, (2007), *Η τοκογλυφία: διαχρονική – εγκληματολογική προσέγγιση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 14.

¹⁵ *Η Παλαιά Διαθήκη*, μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σ. 238.

¹⁶ *Η Παλαιά Διαθήκη*, μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σ. 242.

20 μη δανείσεις στο συμπατριώτη σου χρήματα με τόκο ή τρόφιμα με τόκο ή οτιδήποτε άλλο δανειστεί από σένα.

21 Από τον ξένο να παίρνεις τόκο, αλλά από τον ομοεθνή σου δεν θα πάρεις, για να σε ευλογεί ο Κύριος, ο Θεός σου, σε οτιδήποτε επιχειρείς, στη χώρα που πηγαίνετε για να την πάρετε για ιδιοκτησία σας.

Στην Έξοδο (21, 22-25), και σε συνάφεια –ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης– με το Δευτερονόμιο, αναφέρεται:

22 ἔὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσι γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἂν ἐπιβάλη ὁ ἀνὴρ τῆς γυναικός, δώσει μετὰ ἀξιώματος·

23 ἔὰν δὲ ἐξεικονισμένον ᾗ, δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς,

24 ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός,

25 κατάκαυμα ἀντὶ κατακαύματος, τραῦμα ἀντὶ τραύματος, μώλωπα ἀντὶ μώλωπος.

Δηλαδή, αν προκληθεί σωματική βλάβη σε μια γυναίκα έγκυο τότε ο υπαίτιος μπορεί να τιμωρηθεί με υποχρεωτική καταβολή αποζημίωσης καθώς και να εφαρμοστεί η αρχή «ζωή αντί ζωής», «οφθαλμὸν ἀντὶ οφθαλμοῦ», «οδόντα ἀντὶ οδόντος», «χέρι ἀντὶ χειροῦ», «πόδι ἀντὶ ποδιοῦ», «έγκαυμα ἀντὶ εγκαύματος», «πληγή ἀντὶ πληγῆς», «χτύπημα ἀντὶ χτυπήματος»¹⁷.

Επίσης, στο Λευιτικόν (25, 35-38) αναφέρεται:

35 Ἐὰν δὲ πένηται ὁ ἀδελφός σου ὁ μετὰ σοῦ καὶ ἀδυνατήσῃ ταῖς χερσὶ παρὰ σοί, ἀντιλήψῃ αὐτοῦ ὡς προσηλύτου καὶ παροίκου καὶ ζήσεται ὁ ἀδελφός σου μετὰ σοῦ.

¹⁷ Η Παλαιά Διαθήκη, μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σ. 96.

36 οὐ λήψη παρ' αὐτοῦ τόκον, οὐδὲ ἐπὶ πλήθει· καὶ φοβηθήσῃ τὸν Θεόν σου, ἐγὼ Κύριος, καὶ ζήσεται ὁ ἀδελφός σου μετὰ σοῦ.

37 τὸ ἀργύριόν σου οὐ δώσεις αὐτῷ ἐπὶ τόκῳ καὶ ἐπὶ πλεονασμῷ οὐ δώσεις αὐτῷ τὰ βρώματά σου.

38 ἐγὼ Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν, ὁ ἐξαγαγὼν ὑμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, δοῦναι ὑμῖν τὴν γῆν Χαναάν, ὥστε εἶναι ὑμῶν Θεός.

δηλαδή¹⁸:

35 Ἄν ἓνας συμπατριώτης σου, που ζεῖ κοντά σου, φτωχύνει καὶ δυστυχήσει, ἐσύ πρέπει νὰ τον ενισχύσεις, ὅπως θὰ ἔκανες ἂν ἦταν ξένος ἢ πάροικος, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ζήσει κι αὐτός μαζί σου.

36-37 Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ του πάρεις τόκο ἢ κάποιο πρόσθετο ποσό ἀπὸ τὰ χρήματα που θὰ του δανείσεις, οὔτε θὰ βγάλεις κανένα κέρδος ἀπὸ τὴν τροφή που θὰ του πουλήσεις.

Νὰ υπολογίζεις τὸν Θεό σου, ὥστε νὰ ἐπιβιώσει κι ὁ συμπατριώτης σου μαζί σου.

38 Ἐγὼ εἶμαι ὁ Κύριος, ὁ Θεός σας που σας ἐβγάλα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ σας δώσω τὴ χώρα τῆς Χαναάν καὶ νὰ εἶμαι Θεός σας.

Ἀπὸ τὰ ὡς ἄνω χωρία, προβλέπεται ἡ ἀντεκδίκηση ἢ ἀκόμη ἡ ἀνταπόδοση, ἡ ὁποία χρησιμεύει γιὰ νὰ υποστηρίξει τὴ θέση τῆς λήψης τόκων τῶν Εβραίων ἀπὸ τρίτους, ἀπὸ ἐθνικούς. Ἐφόσον οἱ Εβραῖοι πληρώνουν τόκο σὲ ἐθνικούς, δικαιούνται καὶ αὐτοὶ νὰ λαμβάνουν τόκο ὅταν δανερίζουν.

Παρατηρεῖται, λοιπόν, μιὰ διαφοροποίηση πολιτικῆς ἢ μιὰ διάκριση μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ τρίτων (ἐθνικῶν). Ἐνας Ἰουδαῖος ἀπαγορεύεται νὰ λάβει τόκο ἀπὸ ἓναν

¹⁸ Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα, σ. 156.

ομοεθνή του, αλλά είναι νόμιμο και ηθικό να λαμβάνει τόκο από έναν ξένο, έναν αλλόθρησκο δανειζόμενο.

Μία άλλη διάσταση του ζητήματος παραδίδεται στις *Παροιμίες Σολομώντος* (19, 17):

17 δανείζει Θεῶ ὁ ἐλεῶν πτωχόν, κατὰ δὲ τὸ δόμα αὐτοῦ ἀνταποδώσει αὐτῷ.

δηλαδή¹⁹:

17 Οποῖος σπλαχνίζεται φτωχό, τον Κύριο δανείζει, κι αυτός ανάλογα με το ἔργο του θα του το ανταποδώσει.

Στο δε 28, 8:

8 ὁ πληθύνων τὸν πλοῦτον αὐτοῦ μετὰ τόκων καὶ πλεονασμῶν, τῷ ἐλεῶντι πτωχοῦς συνάγει αὐτόν.

δηλαδή²⁰:

8 Οποῖος πληθαίνει τ' αγαθά του με τοκογλυφίες, τα βλέπει να περνούν σ' εκείνον που τους φτωχοῦς σπλαχνίζεται.

Αναφορά για τον δανεισμό και τον τόκο συναντάμε επίσης στο βιβλίο τού *Ιεζεκιήλ* (18, 7-8) όπου αναφέρεται:

7 καὶ ἄνθρωπον οὐ μὴ καταδυναστεύσῃ, ἐνεχυρασμὸν ὀφείλοντος ἀποδώσει καὶ ἄρπαγμα οὐχ ἄρπᾶται, τὸν ἄρτον αὐτοῦ τῷ πεινῶντι δώσει καὶ γυμνὸν περιβαλεῖ

¹⁹ *Η Παλαιά Διαθήκη*, μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σ. 979.

²⁰ *Η Παλαιά Διαθήκη*, μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, σ. 988.

8 και τὸ ἀργύριον αὐτοῦ ἐπὶ τόκῳ οὐ δώσει καὶ πλεονασμὸν οὐ λήψεται καὶ ἐξ ἀδικίας ἀποστρέψει τὴν χεῖρα αὐτοῦ, κρίμα δίκαιον ποιήσει ἀνὰ μέσον ἀνδρῶς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ πλησίον αὐτοῦ

δηλαδή²¹:

7 Δεν καταπιέζει ἄνθρωπο, ἀλλὰ δίνει πίσω τὸ ἐνέχυρο στὸν οφειλέτη, μοιράζεται τὸ ψωμί του μ' ἐκείνον ποὺ πεινάει καὶ δίνει ρούχα στὸν γυμνὸ νὰ σκεπαστεῖ.

8 Δεν δανεῖζει τοκογλυφικά, δὲν παίρνει κανὸν τόκο, δὲν κάνει ἀδικίες, ἀλλὰ κρίνει δίκαια τὶς διαφορὲς τῶν ἄλλων.

Ενὼ στὸ 18,13 ἀναφέρεται:

13 μετὰ τόκου ἔδωκε καὶ πλεονασμὸν ἔλαβεν, οὗτος ζωῆ οὐ ζήσεται, πάσας τὰς ἀνομίας ταύτας ἐποίησε, θανάτῳ θανατωθήσεται, τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπ' αὐτὸν ἔσται.

δηλαδή²²:

13 Δανεῖζει τοκογλυφικά καὶ ζητάει τόκο. Αὐτὸς ὁ γίος δὲν θὰ ζήσει, θὰ τιμωρηθεῖ καὶ ἐξάπαντος θὰ πεθάνει, γιατί ἔκανε ὅλες αὐτές τὶς βδελυρὲς πράξεις.

Αυτὴ ἡ παράθεση τῶν κειμένων μετὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ βοηθὰ οὐσιαστικά νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀπαγορεύεται ὁ ἐντόκος δανεισμὸς μεταξὺ Εβραίων, ἀλλὰ ἐπιτρέπεται ὅταν Εβραῖος δανεῖζει χρήματα σὲ μὴ Εβραῖο. Ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτή, ἡ σημασία ποὺ εἶχε στὸν Μωσαϊκὸ Νόμο ἡ ἐνότητα τῆς κοινότητος καὶ ἡ προστασία καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν μελῶν τῆς φυλῆς, μετὰ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τὴν βέβαιη εἰρήνη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, τῆς κοινότητος.

²¹ *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη*, μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα, σ. 1388.

²² *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη*, μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, (2003), Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα, σ. 1388.

Η αδελφότητα στην εβραϊκή φιλοσοφική αντίληψη έχει έννοια αμιγώς φυλετική, σε αντίθεση με τη χριστιανική κοινότητα που έχει οικουμενική διάσταση αλλά και την ισλαμική που έχει θρησκευτική υπερ-φυλετική διάσταση²³.

1.1.2 Διαγραφή χρεών κατά το Σαββατικό και το Ιωβηλαίο έτος

Η εβραϊκή λέξη *sabbat* που σημαίνει Σάββατο, χρησιμοποιείται στη Παλαιά Διαθήκη δηλώνοντας κυρίως την ημέρα του Σαββάτου, την εβδομάδα και το σαββατικό έτος. Το Σάββατο οι Ισραηλίτες έπρεπε να καταπαύουν οποιαδήποτε εργασία και αντίστοιχα κατά το σαββατικό έτος η γη έπρεπε να αναπαύεται (αγρανάπαυση). Θεωρείτο ως ένας θεσμός κοινωνικής δικαιοσύνης²⁴.

Το σαββατικό έτος γνωστό ως *semittah* στα εβραϊκά, όπως παρουσιάζεται στο Λευ. 25, τελεί σε συνάφεια με το ιωβηλαίο έτος²⁵. Το σαββατικό έτος στηρίζεται στον θεσμό της αργίας του Σαββάτου. Η αργία του Σαββάτου είχε γενική ισχύ για όλους ανεξαιρέτως τους Ισραηλίτες· οποιαδήποτε δραστηριότητα έπαυε κατά τη διάρκεια αυτής της ημέρας.

Πέραν της αγρανάπαυσης κατά το Σαββατικό έτος, δεύτερο ιερά θεσμικό στοιχείο ήταν η παραγραφή όλων των χρεών. Τόσο το Ιωβηλαίο όσο και το Σαββατικό έτος αφορούσαν και αφορούν σαφώς στην ιδιοκτησία γαιών και δούλων, σκλάβων.

²³ Σκανδάμης, Μαρίνος, (2007), *Η τοκογλυφία: διαχρονική – εγκληματολογική προσέγγιση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 15-16.

²⁴ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 62.

²⁵ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σσ. 62-63.

Ο υπολογισμός του Ιωβηλαίου έτους, το οποίο στηρίζεται στο Σαββατικό, θα ήταν αδύνατος, αν κατά το σαββατικό έτος ο κάθε γεωργός καθόριζε μόνος του το πρόγραμμα αγρανάπαυσης²⁶. Το Ιωβηλαίο έτος (στα εβραϊκά *yobel*) εορταζόταν κάθε πεντηκοστό έτος και, σύμφωνα με τους Ισραηλίτες, σε όλη τη χώρα η εορτή τελείτο διά δυνατών σαλπισμάτων κατά την ημέρα της εορτής του Εξιλασμού²⁷. Επρόκειτο για έναν κοινωνικό μηχανισμό με τον οποίο κάθε ιδιοκτησία που στο πέρασμα του χρόνου είχε πωληθεί λόγω χρεών, επέστρεφε στον αρχικό της ιδιοκτήτη. Ειδικότερα κατά το Ιωβηλαίο έτος ίσχυαν τα εξής²⁸: α) αποχή από την καλλιέργεια για έναν ολόκληρο χρόνο (αγρανάπαυση), β) απελευθέρωση όλων των δούλων, γ) επιστροφή κάθε ιδιοκτησίας στον αρχικό ιδιοκτήτη και δ) παραγραφή κάθε χρέους.

Το ιωβηλαίο είναι πιθανώς ο πιο ολοκληρωμένος «θεσμός» κοινωνικής δικαιοσύνης του αρχαίου Ισραήλ²⁹. Ιδίως για το τέταρτο στοιχείο, η παραγραφή των χρεών δεν μνημονεύεται στο *Λευιτικό*, μνημονεύεται όμως: α) στο Δτ. 15:1-11, όπου φαίνεται πως πρόκειται για ταυτόχρονη γενική παραγραφή, β) στο Β΄ Έσδ. 20:32 και γ) στον Ιώσηπο.

Συγκεκριμένα, στο Δτ. 15:1-11³⁰ αναφέρεται ευσυνόπτως ότι πρέπει κάθε άνθρωπος ο οποίος έχει την οικονομική δύναμη (ευρωστία), να δανείζει τον ενδεή

²⁶ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 66.

²⁷ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 68.

²⁸ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 68.

²⁹ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 69.

³⁰ ΔΙ' ἐπὶ τὰ ἐτῶν ποιήσεις ἄφεισιν. 2 καὶ οὕτω τὸ πρόσταγμα τῆς ἀφέσεως· ἀφήσεις πᾶν χρέος ἴδιον, ὃ ὀφείλει σοι ὁ πλησίον, καὶ τὸν ἀδελφόν σου οὐκ ἀπαιτήσεις, ἐπικέκληται γὰρ ἄφεισις Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου. 3 τὸν ἀλλότριον ἀπαιτήσεις ὅσα ἐὰν ᾖ σοι παρ' αὐτῷ, τῷ δὲ ἀδελφῷ σου ἄφεισιν ποιήσεις τοῦ χρέους σου·

πλησίον, αλλά με μία διαφορά: στον ομόφυλο-αδελφό κάθε επτά έτη ο δανειστής θα παρέχει άφεση χρεών, διότι δεν επιτρέπεται μεταξύ των Ισραηλιτών να υπάρξει φτωχός και μάλιστα εξαιτίας χρέους. Ο αλλοεθνής, όμως, να δανείζεται με τόκο και να αποπληρώνει κανονικά. Στην πρώτη περίπτωση ο Ισραηλίτης θα έχει την ευλογία του Θεού και θα αμειφθεί στη ζωή του με αγαθά και χρήματα. Γι' αυτό και δεν θα πρέπει να λυπηθεί η καρδιά του δανειστή από το χάρισμα της οφειλής. Ολοπρόθυμα θα πρέπει να δανείσει και ολοπρόθυμα να χαρίσει το χρέος. Τότε ο Θεός θα τον ικανώσει ώστε ο λαός του Ισραήλ να είναι άρχων και να δανείζει πολλούς άλλους λαούς χρεώνοντάς τους.

Ουσιαστικά στο εν λόγω χωρίο περιγράφονται οι διατάξεις για την παραγραφή των χρεών, ενώ στη συνέχεια (Δτ. 15:12-18) αναφέρονται οι διατάξεις για τη παραγραφή των δούλων. Οι διατάξεις παραγραφής των χρεών είχαν γενική ισχύ, για όλον το λαό.

Γενικά, θεωρείται ότι το Δτ. (15, 1-11), ακολουθεί το μοτίβο του Εξ. (23, 10-11) και ασφαλώς το νέο στοιχείο που προστίθεται είναι η παραγραφή των χρεών στο

4 ὅτι οὐκ ἔσται ἐν σοὶ ἐνδεής, ὅτι εὐλογῶν εὐλογήσει σε Κύριος ὁ Θεός σου ἐν τῇ γῆ, ἣν Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι ἐν κλήρῳ κατακληρονομήσαι αὐτήν. *5* ἐὰν δὲ ἀκοῇ εἰσακούσητε τῆς φωνῆς Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν φυλάσσειν καὶ ποιεῖν πάσας τὰς ἐντολὰς ταύτας, ὅσας ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, *6* ὅτι Κύριος ὁ Θεός σου εὐλόγησέ σε, ὃν τρόπον ἐλάλησέ σοι, καὶ δανειεῖς ἔθνεσι πολλοῖς, σὺ δὲ οὐ δανειῖ, καὶ ἄρξεις ἐθνῶν πολλῶν, σοῦ δὲ οὐκ ἄρξουσιν. *7* Ἐὰν δὲ γένηται ἐν σοὶ ἐνδεής ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου ἐν μιᾷ τῶν πόλεων σου ἐν τῇ γῆ, ἣν Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι, οὐκ ἀποστέρεις τὴν καρδίαν σου οὐδ' οὐ μὴ συσφιγῆς τὴν χεῖρά σου ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ σου τοῦ ἐπιδεομένου· *8* ἀνοίγων ἀνοίξεις τὰς χεῖράς σου αὐτῷ καὶ δάνειον δανειεῖς αὐτῷ ὅσον ἐπιδέεται, καθότι ἐνδεεῖται. *9* πρόσεχε σεαυτῷ, μὴ γένηται ρῆμα κρυπτὸν ἐν τῇ καρδίᾳ σου ἀνόμημα λέγων· ἐγγίξει τό ἔτος τὸ ἔβδομον, ἔτος τῆς ἀφέσεως, καὶ πονηρεύσεται ὁ ὀφθαλμός σου τῷ ἀδελφῷ σου τῷ ἐπιδεομένῳ, καὶ οὐ δώσεις αὐτῷ, καὶ καταβοήσεται κατὰ σοῦ πρὸς Κύριον, καὶ ἔσται ἐν σοὶ ἁμαρτία μεγάλη. *10* διδοὺς δώσεις αὐτῷ καὶ δάνειον δανειεῖς αὐτῷ ὅσον ἐπιδέεται, καὶ οὐ λυπηθήσῃ τῇ καρδίᾳ σου διδόντος σου αὐτῷ, ὅτι διὰ τὸ ρῆμα τοῦτο εὐλογήσει σε Κύριος ὁ Θεός σου ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις καὶ ἐν πᾶσιν, οὐ ἂν ἐπιβάλῃς τὴν χεῖρά σου· *11* οὐ γὰρ μὴ ἐκλίπη ἐνδεής ἀπὸ τῆς γῆς σου. διὰ τοῦτο ἐγὼ σοὶ ἐντέλλομαι ποιεῖν τὸ ρῆμα τοῦτο λέγων· ἀνοίγων ἀνοίξεις τὰς χεῖράς σου τῷ ἀδελφῷ σου τῷ πένητι καὶ τῷ ἐπιδεομένῳ τῷ ἐπὶ τῆς γῆς σου..

έτος της αγρανάπαυσης της Εξόδου³¹. Ο ξένος, στην *Εξοδο* και στο *Λευιτικό*, εξαιρείται των διατάξεων φιλανθρωπίας· δηλαδή, από τον ξένο μπορεί σαφώς και ρητώς να απαιτηθεί το δάνειο. Εξόχως σημαντικό επί του παρόντος είναι το γεγονός ότι η παραγραφή αφορούσε το σύνολο του χρέους και οριστικό τρόπο· δεν γινόταν λόγος για παράταση ορισμένου χρόνου προς εξόφληση του χρέους.

Στην *Εξοδο* (21, 1-11) περιγράφεται και η απελευθέρωση των δούλων στο έβδομο έτος. Η δουλεία αυτή είχε σχέση, δευτερογενώς, με τα χρέη. Δεν προερχόταν από δούλους πολέμου, αλλά, αντίθετα, επρόκειτο για ομοεθνείς που, εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών, αναγκάζονταν να πωληθούν οι ίδιοι ως δούλοι, προκειμένου να εξαγοράσουν με την εργασία τους τα χρέη³². Φαίνεται, λοιπόν, ότι η περίοδος εργασίας ενός Εβραίου δούλου διαρκούσε έξι χρόνια, καθώς, κατά το έβδομο έτος, θα έπρεπε αυτός να ελευθερωθεί.

Η απελευθέρωση του δούλου αφορούσε μόνο στον ίδιο και όχι στη γυναίκα του και τα παιδιά του, αν αποκτήθηκαν αργότερα. Είχε επίσης τη δυνατότητα να παραμείνει μόνιμα, αν το επιθυμούσε, με τον κύριό του ακολουθώντας την απαιτούμενη διαδικασία.

Η απελευθέρωση από τα χρέη και από τη δουλεία ήταν γνωστή και στην Αρχαία Ελλάδα μέσα από τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα, τη γνωστή «σεισάχθεια». Η λέξη σεισάχθεια (σειώ + ἄχθος) δηλώνει *ξεκούραση*, όπως ακριβώς και η εβραϊκή λέξη *semittah*. Παρόμοια ο ακαδικός όρος *subarru* σημαίνει *αφήνω από το χέρι* και είναι συνώνυμος με τον εβραϊκό *semittah*.

³¹ Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 95.

³² Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, σ. 98.

1.2 Η Καινή Διαθήκη για τον δανεισμό, το χρέος και τον τόκο

1.2.1 Κυριακή Προσευχή: αίτημα στον Θεό για άφεση αμαρτιών και χρεών. Η δύναμη του συμβολισμού.

Η Κυριακή Προσευχή (Μτθ. 6,9-13) κατέχει κεντρική και δεσπόζουσα θέση σε όλη την επί του όρους Ομιλία του Κυρίου. Η αναφορά του προσευχομένου πιστού στον Θεό ως Πατέρα δεν φανερώνει μόνο την στενή σχέση/εξάρτηση και οικειότητα, αλλά δείχνει και την ιδιαίτερη στάση του ανθρώπου έναντι του Θεού ζωοδότη, μια στάση πλήρους υιότητας προς τη θεία πατρότητα³³.

Στη «Κυριακή Προσευχή» με το αίτημα *«και ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς και ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν»*, μετατοπίζεται το ενδιαφέρον μας από τις προσωπικές πνευματικές και υλικές ανάγκες στο κύριο ηθικό θέμα των αμαρτιών, το οποίο χαρακτηρίζει τις σχέσεις μας με τους συνανθρώπους μας αλλά και με τον ίδιο τον Θεό³⁴.

Όπως ο Θεός χάρισε την μεγάλη οφειλή των «μυρίων ταλάντων» στον δούλο της παραβολής, όμοια θα έπρεπε και εκείνος ο δούλος να διαγράψει το μικρό και ασήμαντο χρέος από τον ταλαίπωρο σύν-δουλό του που ήταν ανίκανος να εξοφλήσει τα ευτελή *«έκατὸν δηνάρια»* (Μτθ. 18,21-35). Τίθεται, δηλαδή, ως δίδαγμα ότι, αν εμείς συγχωρούμε τα απλά σφάλματα των άλλων, τότε ο Θεός θα συγχωρήσει τις βαριές δικές μας αμαρτίες.

Το ζητούμενο του αιτήματος αυτού της προσευχής δεν αναφέρεται στις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό αλλά στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων στην

³³ Πατρώνου, Γ., (2020), *Η Κυριακή Προσευχή*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 25.

³⁴ Πατρώνου, Γ., (2020), *Η Κυριακή Προσευχή*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 57.

καθημερινή τους ζωή. Η έννοια του Θεού χρησιμοποιείται εδώ ως καταλύτης και κριτήριο για τις ανθρώπινες σχέσεις³⁵.

Στις διαπροσωπικές σχέσεις έγκειται το μεγάλο ‘δράμα’ της πτώσης μας ή το λυτρωτικό γεγονός της σωτηρίας μας, το κριτήριο της συγγνώμης και της άφεσης των αμαρτιών μας.

Ο Θεός συγχωρεί, διότι κατανοεί και είναι Πανάγαθος. Στις αδυναμίες και τις ατέλειες των ανθρώπων απαντάει με αγάπη, έλεος και άφεση αμαρτιών. Εμείς δεν συγχωρούμε, επειδή δεν κατανοούμε την αδυναμία του ανθρώπου, τη συγγνώμη και την αγάπη των άλλων προς το πρόσωπό μας³⁶.

Μέσα από την *Κυριακή Προσευχή* πρέπει να θυμόμαστε τα οφειλήματά μας, τα χρέη μας προς τους συνανθρώπους, τους πιστωτές μας και ιδιαίτερα στον Θεό. Να συγχωρούμε τα χρέη στους άλλους και να ελπίζουμε ότι και ο ίδιος ο Θεός θα συγχωρήσει, θα διαγράψει τα δικά μας.

Κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη από τη συγχώρηση του Θεού και προσεύχεται γι’ αυτή. Όλοι οι άνθρωποι είναι υπόχρεοι στον Θεό, καθώς τα εγκόσμια αγαθά είναι δώρα Του· αποτυγχάνουν, όμως, να προσφέρουν την οφειλόμενη ευχαριστία, το εγκώμιο, τον ύμνο και την αγαθότητα που απαιτούνται³⁷.

³⁵ Πατρώνου, Γ., (2020), *Η Κυριακή Προσευχή*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 58.

³⁶ Πατρώνου, Γ., (2020), *Η Κυριακή Προσευχή*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 62.

³⁷ Χόπκο, Θ., (2014), *Βίβλος και Πνευματικότητα*, τόμος 2^{ος} από τη σειρά *Η Ορθόδοξη Πίστη*, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 252.

1.2.2 Οι παραβολές του Ιησού Χριστού

1.2.2.α Η παραβολή των δύο χρεοφειλετών (Λκ. 7,36-50)

Όταν ο Χριστός πήγε καλεσμένος στο σπίτι του Σίμωνα και συγχώρησε την αμαρτωλή γυναίκα, απάντησε στις σκέψεις του Σίμωνα, σχετικά με τη γυναίκα, λέγοντας μια ιστορία³⁸. Συγκεκριμένα, ανέφερε την παραβολή των δύο χρεοφειλετών, για να δείξει ότι η αγάπη μεταξύ των ανθρώπων είναι καρπός της θεϊκής αγάπης³⁹. Αναλυτικότερα (Λκ. 7,40-43):

40 και ἀποκριθείς ὁ Ἰησοῦς εἶπε πρὸς αὐτόν· Σίμων, ἔχω σοί τι εἰπεῖν. ὁ δὲ φησι· διδάσκαλε, εἰπέ.

41 δύο χρεοφειλέται ἦσαν δανειστῆ τινι· ὁ εἷς ὄφειλε δηνάρια πεντακόσια, ὁ δὲ ἕτερος πενήκοντα.

42 μὴ ἐχόντων δὲ αὐτῶν ἀποδοῦναι, ἀμφοτέροις ἐχαρίσατο· τίς οὖν αὐτῶν, εἰπέ, πλεῖον αὐτὸν ἀγαπήσει;

43 ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Σίμων εἶπεν· ὑπολαμβάνω ὅτι ὃ τὸ πλεῖον ἐχαρίσατο. ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· ὀρθῶς ἔκρινας.

δηλαδή⁴⁰:

40 Και ο Ιησούς αποκρίθηκε και του είπε: Σίμωνα, έχω να σου πω κάτι. Αυτός είπε: Διδάσκαλε, λέγε.

³⁸ Στεφανίδου, Βασιλική, (1979), *Καινή Διαθήκη*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, σ. 92.

³⁹ Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, (1998), *Οι Παραβολές του Κυρίου*, μετάφραση Αγγελου Βλάχου, Αθήνα, σ. 38.

⁴⁰ *Η Καινή Διαθήκη*, (2020), Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, το πρωτότυπο κείμενο, κατά την έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με νεοελληνική απόδοση του Χρήστου Βούλγαρη, Αθήνα, σ. 357.

41 Ένας δανειστής είχε δύο χρεοφειλέτες, ο ένας χρωστούσε πεντακόσια δηνάρια και ο άλλος πενήντα.

42 Επειδή αυτοί δεν είχαν να τα επιστρέψουν, τα χάρισε και στους δύο. Λέγε, ποιος από αυτούς θα τον αγαπήσει περισσότερο;

43 Αποκρίθηκε ο Σίμων και είπε: Υποθέτω ότι εκείνος στον οποίο χάρισε τα περισσότερα.

Ο Σίμων δεν αντιλήφθηκε ότι η παραβολή αυτή απέβλεπε στον ίδιο ούτε και την σπουδαιότητα των διδαγμάτων της παραβολής, τα οποία έχουν ως εξής⁴¹:

A) Όλοι οι άνθρωποι, ως δημιουργήματα του Θεού οφείλουμε υποταγή στους νόμους του και όταν δεν πληρώνουμε την υποταγή αυτή, τότε είμαστε οφειλέτες ένοχοι και αξιόποιοι. Μερικοί άνθρωποι είναι βαρύτεροι από άλλους ενόχους ενώπιον του Θεού. Άλλοι οφείλουν πεντακόσια, άλλοι πενήντα. Όμως, ακόμη και ο Φαρισαίος που όφειλε λιγότερα, ήταν πάντως και αυτός αμαρτωλός. Είναι εμφανής ο σχηματισμός πρότυπης ηθικής του χρέους.

B) Οποιοδήποτε και εάν είναι το χρέος μας, είτε πολύ είτε λίγο, είναι ανώτερο των δυνάμεών μας και, επομένως, είμαστε ανίκανοι να το πληρώσουμε. Η παραμικρή αμαρτία μάς καθιστά ενώπιον του Θεού οφειλέτη, χρεώστη χρέους, το οποίο είναι αδύνατον να πληρωθεί, διότι το χρέος της αμαρτίας δεν μπορεί να το πληρώσει υλική αξία ούτε άργυρος, ούτε χρυσός, ούτε τα πλούτη και οι θησαυροί του κόσμου όλου, ούτε αυτή ακόμη η ζωή μας, εάν θυσιασθεί.

Γ) Ο Θεός, ο άπειρος, τον οποίο προσβάλλουμε και από τον οποί απομακρυνόμαστε με την αμαρτία, είναι έτοιμος να μας συγχωρήσει, οσοδήποτε μεγάλα και αν είναι τα αμαρτήματα, διότι χαρίζει το χρέος τόσο των πενήντα όσο και των πεντακοσίων

⁴¹ Παπακώστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σσ. 138-139.

δηναρίων. Αρκεί μόνο να τηρηθούν οι όροι που ορίζει το Ευαγγέλιο, δηλαδή να μετανοήσουμε, να πιστέψουμε στον Χριστό, να ζητήσουμε με ταπείνωση και συντριβή τη χάρη και το έλεος του πανάγαθου Πατρός.

Δ) Όσοι έλαβαν την συγχώρηση, πρέπει να ευγνωμονούν και να αγαπούν τον Θεό, αφού, όσο βαρύτερες υπήρξαν οι αμαρτίες τους, τόσο βαθύτερη η αφοσίωση και η αγάπη που θα πρέπει να δείξουν (στον Θεό).

Ο Χριστός απάντησε στον Σίμωνα ότι ορθά έκρινε, όταν ο Σίμων ο Φαρισαίος, απάντησε ότι θα αγαπήσει περισσότερο τον δανειστή του εκείνος ο χρεοφειλέτης στον οποίο χαρίστηκε το μεγαλύτερο χρέος. Έτσι και η αμαρτωλή γυναίκα, συγχωρήθηκε για τις πολλές αμαρτίες της. Η μεγάλη αγάπη που έδειξε προς τον Κύριο είναι αποτέλεσμα της συγχώρησης του μεγάλου χρέους, των αμαρτιών της. Είναι δε ασφαλής η άφεση αυτή, όπου η μετάνοια, η ταπείνωση, η ομολογία της αμαρτίας, είναι πραγματικά, όπως ήταν της αμαρτωλής γυναίκας. Κανένας δεν υπάρχει που να μην χρωστάει λόγω της αμαρτίας. Δεν υπάρχει άλλη οδός σωτηρίας από εκείνον που έδειξε η αμαρτωλή γυναίκα: η οδός της ειλικρινούς μετάνοιας, η οποία οδηγεί στα πόδια του Ιησού Χριστού.

1.2.2.β Η παραβολή του άσπλαχνου οφειλέτη ή του αχάριστου δούλου

(Μτθ. 18, 21-35)

Ο Χριστός μίλησε επίσης για το καθήκον της συγνώμης μέσα από την παραβολή του άσπλαχνου οφειλέτη ή αχάριστου ή αγνώμονος δούλου (Μτθ. 18,21-35)⁴².

⁴² 21 Τότε προσελθὼν αὐτῷ ὁ Πέτρος εἶπε· Κύριε, ποσάκις ἀμαρτήσῃ εἰς ἐμὲ ὁ ἀδελφός μου καὶ ἀφήσω αὐτῷ; ἕως ἑπτάκις;

22 λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· οὐ λέγω σοι ἕως ἑπτάκις, ἀλλ' ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτά.

23 Διὰ τοῦτο ὁμοιωθή ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ βασιλεῖ, ὃς ἠθέλησε συνᾶραι λόγον μετὰ τῶν δούλων αὐτοῦ.

Μεταξύ άλλων ηθικών διδαγμάτων, προκύπτει από την παραβολή αυτή ότι μία από τις μεγαλύτερες αρετές του αληθινού Χριστιανού και από τα εξοχότερα γνωρίσματα του χριστιανικού χαρακτήρα είναι η ανεξικακία, η οποία οδηγεί σε ανεξάντλητη συγχωρητικότητα. Δεν μπορεί να νοηθεί Χριστιανός, ο οποίος δεν είναι έτοιμος και πρόθυμος να συγχωρεί, κάθε σφάλμα, κάθε προσβολή, κάθε αδικία, στις οποίες υπέπεσε ο πλησίον του⁴³.

Ο φιλόνητος αυτός βασιλιάς της παραβολής είναι ο Θεός και οι δούλοι, οι οποίοι διαχειρίζονται τα αγαθά του, οι υποχρεωμένοι να εφαρμόσουν τις εντολές του, είμαστε εμείς οι άνθρωποι. Ο πρώτος δούλος που έφεραν ενώπιον του βασιλιά, όφειλε ογκωδέστατο ποσό, μυρίων ταλάντων⁴⁴. Φυσικά, τόσο μεγάλο χρέος, ποιος είναι

24 ἀρξαμένοι δὲ αὐτοῦ συναίρειν προσηνέχθη αὐτῷ εἰς ὀφειλέτης μυρίων ταλάντων.

25 μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ πραθῆναι καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα καὶ πάντα ὅσα εἶχε, καὶ ἀποδοθῆναι.

26 πεσὼν οὖν ὁ δοῦλος προσεκύνη αὐτῷ λέγων· κύριε, μακροθύμησον ἐπ’ ἐμοὶ καὶ πάντα σοὶ ἀποδώσω.

27 σπλαγχνισθεὶς δὲ ὁ κύριος τοῦ δούλου ἐκείνου ἀπέλυσεν αὐτὸν καὶ τὸ δάνειον ἀφήκεν αὐτῷ.

28 ἐξελθὼν δὲ ὁ δοῦλος ἐκεῖνος εὗρεν ἓνα τῶν συνδούλων αὐτοῦ, ὃς ὄφειλεν αὐτῷ ἑκατὸν δηνάρια, καὶ κρατήσας αὐτὸν ἔπνιγε λέγων· ἀπόδος μοι εἴ τι ὀφείλεις.

29 πεσὼν οὖν ὁ σύνδουλος αὐτοῦ εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ παρεκάλει αὐτὸν λέγων· μακροθύμησον ἐπ’ ἐμοὶ καὶ ἀποδώσω σοι.

30 ὁ δὲ οὐκ ἤθελεν, ἀλλὰ ἀπελθὼν ἔβαλεν αὐτὸν εἰς φυλακὴν ἕως οὗ ἀποδῶ τὸ ὀφειλόμενον.

31 ἰδόντες δὲ οἱ σύνδουλοι αὐτοῦ τὰ γενόμενα ἐλυπήθησαν σφόδρα, καὶ ἐλθόντες διεσάφησαν τῷ κυρίῳ ἐαυτῶν πάντα τὰ γενόμενα.

32 τότε προσκαλεσάμενος αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ λέγει αὐτῷ· δοῦλε πονηρέ, πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφήκᾳ σοι, ἐπεὶ παρεκάλεσάς με.

33 οὐκ ἔδει καὶ σὲ ἐλεῆσαι τὸν σύνδουλόν σου, ὡς καὶ ἐγὼ σε ἤλεησα;

34 καὶ ὀργισθεὶς ὁ κύριος αὐτοῦ παρέδωκεν αὐτὸν τοῖς βασανισταῖς ἕως οὗ ἀποδῶ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ.

35 Οὕτω καὶ ὁ πατήρ μου ὁ ἐπουράνιος ποιήσει ὑμῖν, ἐὰν μὴ ἀφῆτε ἕκαστος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν καρδιῶν ὑμῶν τὰ παραπτώματα αὐτῶν.

⁴³ Παπακώστας, Σεραφεῖμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου*, Ἐκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 216.

⁴⁴ Παπακώστας, Σεραφεῖμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου*, Ἐκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 219.

δυνατόν να το εξοφλήσει; Επειδή δεν είχε τη δυνατότητα να το εξοφλήσει, ο κύριός του διέταξε να πουλήσουν αυτόν, την οικογένειά του και ό,τι άλλο είχε, ώστε να του αποδοθούν τα οφειλόμενα. Με τον τρόπο αυτόν ο κύριος δεν έδειχνε σκληρότητα· απεναντίας, η απειλή πώλησης έδειχνε στον δούλο το βάρος του χρέους του⁴⁵ και την δυσμένεια της θέσης του.

Ουσιαστικά ο άνθρωπος φαίνεται ότι είναι αδύναμος να ‘εξοφλήσει’ την παραμικρή αμαρτία του. Ακόμη και όταν ο δούλος ζήτησε προθεσμία για την εξόφλησή του, ο κύριος έδειξε μεγαλοδωρία και γενναιοψυχία και του χάρισε το χρέος, παρ’ ότι γνώριζε το δυσβάσταχτο βάρος του χρέους του δούλου του. Χάρισε ουσιαστικά το μέγα χρέος των αμαρτιών του, ένεκα της μεγάλης του ευσπλαχνίας⁴⁶. Λέγοντας «ἀπέλυσεν αὐτόν» διακρίνεται ότι το χρέος, η αμαρτία, είναι μία δουλεία, μία δέσμευση, μία «σκλαβιά», από την οποία μόνον ο Θεός ελευθερώνει τον άνθρωπο⁴⁷ και, μάλιστα, διά μιάς.

Έπειτα, όμως, από τη θαυμαστή εκείνη ενέργεια ευσπλαχνίας του Κυρίου, ο ίδιος δούλος έδειξε στον συν-δούλο του μνησικακία, ασπλαχνία και αχαριστία· φάνηκε στην ουσία άσπλαχνος και αχάριστος στον κύριό του.

Ο πρώτος δούλος, για ένα σημαντικά μικρότερο χρέος από το δικό του, μόλις εκατό δηναρίων (έναντι των δικών του μυρίων ταλάντων), φέρθηκε βίαια προς τον συν-δούλο του, ο οποίος είχε φερθεί όπως και αυτός προς τον κύριό του.

⁴⁵ Παπακόστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 223.

⁴⁶ Παπακόστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 223.

⁴⁷ Παπακόστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 224.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το χρέος των μυρίων ταλάντων υπολογιζόταν σε άνω των 2,3 εκατομμυρίων λιρών στερλινών, ενώ των εκατό δηναρίων σε μόλις τρεις περίπου λίρες στερλίνες,⁴⁸ συγκριτικο-αναφορικά πάντα. Ίσως εδώ προσδιορίζεται μία οικονομική συνθήκη της εποχής, η οποία μπορεί να ιδωθεί από την σκοπιά ότι ο Ματθαίος εμφανίζει στο Ευαγγέλιό του κοινότητα με ανεπτυγμένη οικονομία.⁴⁹

Η ασπλαχνία του οφειλέτη προς τον συν-δούλο του, τον οποίο πίεζε, έπνιγε, σε ανυπόφορο βαθμό και οδήγησε στη φυλακή, προκάλεσε την αντίδραση των άλλων δούλων, οι οποίοι ενημέρωσαν τον Κύριο. Τότε ακολούθησε ο έλεγχος και η καταδίκη του μνησικάκου δούλου.

Καθένας από εμάς, ο οποίος χάνει τη συναίσθηση του ελέους και της ευσπλαχνίας του Θεού –ο Οποίος τόσο πρόθυμα μάς συγχωρεί–, γίνεται σκληρός, εκδικητικός και άσπλαχνος, λησμονώντας ότι τα αίτια της έχθρας και της μνησικακίας μας κατά των άλλων είναι κατ' ουσίαν μηδαμινά, ανάξια λόγου, επουσιώδη.

1.2.2.γ Η παραβολή του άδικου οικονόμου (Λκ. 16,1-13)

Σε άλλο σημείο του Κατά Λουκά Ευαγγελίου, ο Χριστός αναφέρει την παραβολή του οικονόμου της αδικίας, η οποία αφορά τόσο στον άδικο διαχειριστή όσο και στην καλή χρήση του πλούτου.⁵⁰

⁴⁸ Παπακώστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σσ. 219, 225.

⁴⁹ Ο Καθηγητής Σ. Δεσπότης αναφέρει ότι αυτή η κοινότητα είναι πιθανότατα η Αντιόχεια· σε κάθε περίπτωση, γίνεται αναφορά σε περιοχή/πόλη όπου ανθούσε ο τραπεζικός δανεισμός, ο τόκος, το εμπόριο. Βλ. σχετικά Σ. Δεσπότη, *Ιερά Ευαγγέλια. Το μήνυμα της Καινής Διαθήκης στον σύγχρονο άνθρωπο*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2017, σ. 157.

⁵⁰ *Ἴ ἔλεγε δὲ καὶ πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ· ἄνθρωπός τις ἦν πλούσιος, ὃς εἶχεν οἰκονόμον, καὶ οὗτος διεβλήθη αὐτῷ ὡς διασκορπίζων τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ
2 καὶ φωνήσας αὐτὸν εἶπεν αὐτῷ· τί τοῦτο ἀκούω περὶ σοῦ; ἀπόδος τὸν λόγον τῆς οἰκονομίας σου· οὐ γὰρ δύνη ἔτι οἰκονομεῖν.*

Η ιδιαιτερότητα της εν λόγω παραβολής σε σχέση με το θέμα μας είναι ότι διατυπώνει ρητά την ηθική επιλογή της αρετής ή της κακίας, του Θεού ή του μαμωνά. Η παραβολή γενικώς έχει δυσκολίες ως προς την ορθή ερμηνεία της, όπως παραδέχονται και έμπειροι υπομνηματογράφοι της,⁵¹ διότι αναφέρεται στο θέμα του πλούτου, των υλικών αγαθών και της διαχείρισης αυτών. Οι άνθρωποι δείχνουν ότι αγνοούν ή ξεχνούν ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα υπάρχοντά τους ανήκουν στον Θεό και ότι αυτοί είναι απλοί διαχειριστές (οικονόμοι): κάποια ημέρα θα δώσουν λόγο για τον τρόπο της διαχείρισής τους.

Στην παραβολή, γεγονός είναι ότι ο διαχειριστής του πλουσίου κατηγορήθηκε για κακή διαχείριση, επειδή διασκόρπιζε τα υπάρχοντα του κυρίου του, μη λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι δεν ήταν κύριος των χρημάτων, αφού δεν έχουμε ουσιαστικά

3 εἶπε δὲ ἐν ἑαυτῷ ὁ οἰκονόμος· τί ποιήσω, ὅτι ὁ κύριός μου ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ' ἐμοῦ; σκάπτειν οὐκ ἰσχύω, ἐπαιτεῖν αἰσχύνομαι·

4 ἔγνω τὴν ποιήσω, ἵνα, ὅταν μετασταθῶ ἐκ τῆς οἰκονομίας, δέξωνταί με εἰς τοὺς οἴκους ἑαυτῶν.

5 καὶ προσκαλεσάμενος ἕνα ἕκαστον τῶν χρεωφειλετῶν τοῦ κυρίου ἑαυτοῦ ἔλεγε τῷ πρώτῳ· πόσον ὀφείλεις σὺ τῷ κυρίῳ μου;

6 ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν βάτους ἐλαίου. καὶ εἶπεν αὐτῷ· δέξαι σου τὸ γράμμα καὶ καθίσας ταχέως γράψον πενήκοντα.

7 ἔπειτα ἑτέρῳ εἶπε· σὺ δὲ πόσον ὀφείλεις; ὁ δὲ εἶπεν· ἑκατὸν κόρους σίτου. καὶ λέγει αὐτῷ· δέξαι σου τὸ γράμμα καὶ γράψον ὀγδοήκοντα.

8 καὶ ἐπήνεσεν ὁ κύριος τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, ὅτι φρονίμως ἐποίησεν· ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώτεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτός εἰς τὴν γενεὰν τὴν ἑαυτῶν εἰσι.

9 Καγὼ ὑμῖν λέγω· ποιήσατε ἑαυτοῖς φίλους ἐκ τοῦ μαμωνᾶ τῆς ἀδικίας, ἵνα, ὅταν ἐκλίπητε, δέξωνται ὑμᾶς εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς.

10 ὁ πιστὸς ἐν ἐλαχίστῳ καὶ ἐν πολλῷ πιστὸς ἐστί, καὶ ὁ ἐν ἐλαχίστῳ ἄδικος καὶ ἐν πολλῷ ἄδικός ἐστιν.

11 εἰ οὖν ἐν τῷ ἀδίκῳ μαμωνᾶ πιστοὶ οὐκ ἐγένεσθε, τὸ ἀληθινὸν τίς ὑμῖν πιστεύσει;

12 καὶ εἰ ἐν τῷ ἀλλοτρίῳ πιστοὶ οὐκ ἐγένεσθε, τὸ ὑμέτερον τίς ὑμῖν δώσει;

13 Οὐδεὶς οἰκέτης δύναται δυσεὶ κυρίοις δουλεύειν· ἢ γὰρ τὸν ἕνα μισήσει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει, ἢ ἐνὸς ἀνθέξεται καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾶ.

⁵¹ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 65.

τίποτε που να μας ανήκει αλλά είμαστε διαχειριστές των δωρημάτων που μας εμπιστεύθηκε ο Κύριος, για να τα διαθέσουμε με σύνεση⁵².

Η ενημέρωση του κυρίου του σχετικά με την κακοδιαχείριση και την απόδοση λογαριασμού, αμέσως οδήγησε τον διαχειριστή σε δίλημμα. Δεν είχε συνηθίσει στην κοπιαστική χειρωνακτική εργασία (να σκάβω δεν μπορώ) και ντρεπόταν την επαιτεία. Αυτά τα στοιχεία έδειχναν την ύπαρξη υπερηφάνειας και μαλθακότητας και προσθέτονταν στην ανεντιμότητά του (αφού είχε διασκορπίσει τα υπάρχοντα του κυρίου του).

Αναζητώντας διέξοδο ώστε να τον δέχονται οι άνθρωποι στα σπίτια τους, ήρθε γρήγορα σε συνεννόηση με τους χρεοφειλέτες, ώστε χαριστικά να τους μειώσει, να τους «κουρέψει» (haircut) με τη σύγχρονη ορολογία, την οφειλή τους. Τα εκατό βαρέλια λάδι, τα μείωσε σε πενήντα και τα εκατό σακιά σιτάρι σε ογδόντα· πρόκειται για πράξη η οποία δημιουργεί εμφανική αντιστοιχία μεταξύ οικονομικής και ηθικής έκπτωσης.

Ο κύριός του επαίνεσε τον οικονόμο, ο οποίος είχε προβεί σε συνεννοήσεις απάτης με τους οφειλέτες. Τον επαίνεσε, όμως, για τη δεξιότητα, την άμεση αντίδραση και την ευφυΐα του, αλλά όλα αυτά χαρακτηρίζονταν ως αδικία, “ο οικονόμος της αδικίας” από την άποψη της ηθικής⁵³. Είναι σαν να έλεγε ο κύριος: «ο οικονόμος μου ήταν έξυπνος. Αλλά κρίμα που δεν χρησιμοποίησε την εξυπνάδα του για το καλό»⁵⁴.

Στην εποχή του Ιησού, ο οικονόμος είχε το νόμιμο δικαίωμα να διαχειρίζεται την περιουσία του δεσπότη με στόχο όχι τη μεγιστοποίηση του κέρδους αλλά την προσαύξησή της καθώς και να χαρίζει τον τόκο. Γι’ αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως

⁵² Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 65.

⁵³ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 66.

⁵⁴ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σσ. 66-67.

έξυπνος οικονόμος⁵⁵. Όμως, η αμαρτία, διαστρέφει και τυφλώνει τον οικονόμο τόσο πολύ, ώστε αντί να αισχύνεται για τα αισχρά έργα του, να αισχύνεται γιατί θα φορέσει κατώτερα ρούχα και θα πρέπει να επαιτεί για το ψωμί του⁵⁶.

Ο Ιησούς πρόσθεσε την παρατήρηση με την οποία διέκρινε μεταξύ υιών του αιώνας τούτου δηλαδή αυτούς που επιδιώκουν τα υλικά και αποδεικνύονται πιο επιτήδαιοι και των υιών του φωτός δηλαδή αυτούς που έχουν λάβει αποστάσεις από τα πρόσκαιρα και αναζητούν τα ουράνια και πνευματικά⁵⁷.

Ο έπαινος στον οικονόμο δίδεται γιατί ως άνθρωπος κοσμικός γνώριζε να φροντίζει για το επίγειο μέλλον του, εκμεταλλευόμενος την παρούσα ευκαιρία⁵⁸. Εννοεί ότι πρέπει οι άνθρωποι να είναι νοήμονες και προβλεπτικοί στα πνευματικά τους συμφέροντα, όπως οι κοσμικοί στα κοσμικά τους συμφέροντα. Θεωρείται ότι η

⁵⁵ Δεσπότης, Σωτήρης, Σημειώσεις στην ιστορία εποχής της Καινής Διαθήκης: *Η οικονομία της Ανατολικής Μεσογείου και οι Οικονόμοι του Κατά Λουκάν*, ανακτήθηκε στις 16/8/2022 από την ιστοσελίδα του Διαδικτύου:

https://www.google.com/search?q=%CE%97+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82+%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%9B%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD&biw=1366&bih=625&ei=6bz6YtuTFrOO9u8P0NaoiA8&ved=0ahUKEwibrLo58n5AhUzh_0HHVArCvE4ChDh1QMIDg&uact=5&oq=%CE%97+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82+%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%9B%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD&gs_lcp=Cgdnd3Mtd2l6EANKBAhBGABKBAhGGABQAFiAJGDhLGgAcAB4AIABX4gB3AKSAQE0mAEAoAEBwAEB&sclient=gws-wiz

⁵⁶ Παπακώστας, Σεραφεΐμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 280.

⁵⁷ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 67.

⁵⁸ Παπακώστας, Σεραφεΐμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 282.

καίρια σημασία αφορά στην επιτέλεση αγαθοεργίας. Ο Ιησούς αναφερόμενος, δηλαδή, στους πλουσίους, τους παραινεί να διαμοιράζουν τα πλούτη τους στους ενδεείς. Έτσι, δεν θα ομοιάζουν με τον οικονόμο της παραβολής, ο οποίος με κλοπή και κατάχρηση εξασφάλισε στην ουσία την “καλοπέρασή” του, αλλά θα καταστούν μέσω της ευεργετικής διάθεσης και διανομής του πλούτου αξιόπιστοι διαχειριστές και οικονόμοι του Θεού, καθόσον ο Θεός τούς εμπιστεύθηκε τον υλικό πλούτο.

Τα χρήματα αυτά που δάνεισε ο οικονόμος, τα ονομάζει ο Ιησούς αδικίας χρήματα, διότι δόθηκαν για να χρησιμοποιηθούν προς εξυπηρέτηση των αδελφών και συνδούλων αλλά τελικά εμείς τα κρατάμε για τον εαυτό μας⁵⁹. Όταν ο πλούτος δεν διαχειριστεί ορθά, θεωρείται και λογίζεται ως μαμωνάς. Ο άδικος αυτός πλούτος, ως πλουτισμός αθέμιτος ενίοτε, είναι και αλλότριος, δηλαδή ξένος, αφού κανένας από όσους είναι κάτοχοι αυτού, δεν είναι σίγουρο ότι θα τον έχουν για πάντα, καθότι δεν μπορούμε να τον χρησιμοποιήσουμε μετά θάνατον. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί ο άνθρωπος να υπηρετεί δύο κυρίους, τον Θεό και το μαμωνά (το χρήμα), οι οποίοι έχουν διαφορετικά θελήματα, ασύμβατα μεταξύ τους. Ζητείται ουσιαστικά, παρ’ ότι χρησιμοποιούμε το χρήμα, να μένουμε ξένοι προς την αδικία, τη φιλαργυρία, την ασπλαχνία, την πολυτέλεια και την ασωτία· να μην γινόμαστε δούλοι του χρήματος αλλά θεοσεβείς διαχειριστές του. *Άλλωστε, πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος.*⁶⁰

Ο άνθρωπος είναι πρωτίστως οφειλέτης προς τον Θεό και υποχρεούται να τηρεί τις εντολές του⁶¹. Είναι οφειλέτης και προς τον συνάνθρωπό του για λόγους

⁵⁹ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 67.

⁶⁰ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 170d.

⁶¹ Δεσπότης Αθανάσιος και Σωτήριος, (2008), *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα*, τόμος Β’, Εκδόσεις Άθως, Αθήνα, σ. 235.

οικονομικούς, ή γενικότερα και για κάποια υλική ή πνευματική ευεργεσία,⁶² καθώς η αγάπη προς τον πλησίον είναι αγάπη προς τον Θεό.

Όσοι εμπιστεύονται στο χρήμα και τα αγαθά του κόσμου την ευτυχία τους, απατώνται, διότι είναι πράγματα εφήμερα, φευγαλέα, διαβατικά, τα οποία διαψεύδουν όσους στηρίζονται σ' αυτό⁶³.

Εντέλει, ο Θεός εμφανίζεται ως πλούσιος άνθρωπος, κυρίαρχος· εμπιστεύεται την οικονομία του κόσμου στον άνθρωπο και του παραχωρεί ελευθερία και δύναμη διαχείρισης, αλλά όλα και όλοι εξαρτώνται από Αυτόν, ο οποίος μπορεί να απολύσει ανά πάσα στιγμή τον διαχειριστή,⁶⁴ ένεκα κακοδιαχείρισης.

1.2.2.δ Η παραβολή των ταλάντων (Μτθ. 25,14-30)

Προκειμένου ο Κύριος να δείξει στους ακροατές του, ότι ο Θεός παρέχει σε κάθε άνθρωπο διάφορα χαρίσματα και δωρεές, με την υποχρέωση να χρησιμοποιηθούν και για όφελος των άλλων, είπε την παραβολή των ταλάντων (Μτθ. 25, 14-30).⁶⁵

⁶² Δεσπότης Αθανάσιος και Σωτήριος, (2008), *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα*, τόμος Β', Εκδόσεις Αθως, Αθήνα, σ. 235.

⁶³ Παπακώστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητος Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 285.

⁶⁴ Δεσπότης Αθανάσιος και Σωτήριος, (2008), *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα*, τόμος Β', Εκδόσεις Αθως, Αθήνα, σ. 245.

⁶⁵ 14 *Ὡσπερ γὰρ ἄνθρωπος ἀποδημῶν ἐκάλεσε τοὺς ἰδίους δούλους καὶ παρέδωκεν αὐτοῖς τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ,*

15 *καὶ ᾧ μὲν ἔδωκε πέντε τάλαντα, ᾧ δὲ δύο, ᾧ δὲ ἓν, ἐκάστῳ κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν, καὶ ἀπεδήμησεν εὐθέως.*

16 *πορευθεὶς δὲ ὁ τὰ πέντε τάλαντα λαβὼν εἰργάσατο ἐν αὐτοῖς καὶ ἐποίησεν ἄλλα πέντε τάλαντα.*

17 *ὡσαύτως καὶ ὁ τὰ δύο ἐκέρδησε καὶ αὐτὸς ἄλλα δύο.*

18 *ὁ δὲ τὸ ἓν λαβὼν ἀπελθὼν ὥρυξεν ἐν τῇ γῇ καὶ ἀπέκρυψε τὸ ἀργύριον τοῦ κυρίου αὐτοῦ.*

19 *μετὰ δὲ χρόνον πολὺν ἔρχεται ὁ κύριος τῶν δούλων ἐκείνων καὶ συναίρει μετ' αὐτῶν λόγον.*

20 *καὶ προσελθὼν ὁ τὰ πέντε τάλαντα λαβὼν προσήνεγκεν ἄλλα πέντε τάλαντα λέγων· κύριε, πέντε τάλαντά μοι παρέδωκας· ἴδε ἄλλα πέντε τάλαντα ἐκέρδησα ἐπ' αὐτοῖς.*

Στην παραβολή των ταλάντων του Ματθαίου κάθε δούλος λαμβάνει διαφορετικό ποσό ταλάντων (10, 5, 1) ενώ στον Λουκά, στην παραβολή των μνων (Λκ. 19,11-27) καθένας από τους δέκα σκλάβους λαμβάνει το ίδιο ποσό⁶⁶. Και στις δύο παραβολές ο κύριός τους επανέρχεται από τον τόπο της απουσίας του και ζητεί λόγο για τη

21 ἔφη αὐτῶ ὁ κύριος αὐτοῦ· εἶ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ! ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου.

22 προσελθὼν δὲ καὶ ὁ τὰ δύο τάλαντα λαβὼν εἶπε· κύριε, δύο τάλαντά μοι παρέδωκας· ἴδε ἄλλα δύο τάλαντα ἐκέρδησα ἐπ' αὐτοῖς.

23 ἔφη αὐτῶ ὁ κύριος αὐτοῦ· εἶ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ! ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου.

24 προσελθὼν δὲ καὶ ὁ τὸ ἐν τάλαντον εἰληφὼς εἶπε· κύριε· ἔγνω σε ὅτι σκληρὸς εἶ ἄνθρωπος, θερίζων ὄπου οὐκ ἔσπειρας καὶ συνάγων ὅθεν οὐ διεσκόρπισας·

25 καὶ φοβηθεὶς ἀπελθὼν ἔκρυψε τὸ τάλαντόν σου ἐν τῇ γῆ· ἴδε ἔχεις τὸ σόν.

26 ἀποκριθεὶς δὲ ὁ κύριος αὐτοῦ εἶπεν αὐτῶ· πονηρὲ δοῦλε καὶ ὀκνηρέ! ἤδεις ὅτι θερίζω ὄπου οὐκ ἔσπειρα καὶ συνάγω ὅθεν οὐ διεσκόρπισα!

27 ἔδει οὖν σε βαλεῖν τὸ ἀργύριόν μου τοῖς τραπεζίταις, καὶ ἐλθὼν ἐγὼ ἔκομισάμην ἂν τὸ ἐμὸν σὺν τόκῳ.

28 ἄρατε οὖν ἀπ' αὐτοῦ τὸ τάλαντον καὶ δότε τῶ ἔχοντι τὰ δέκα τάλαντα.

29 τῶ γὰρ ἔχοντι παντὶ δοθήσεται καὶ περισσευθήσεται, ἀπὸ δὲ τοῦ μὴ ἔχοντος καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ' αὐτοῦ. 30 καὶ τὸν ἀρχεῖον δοῦλον ἐκβάλετε εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον· ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων.

⁶⁶ Δεσπότης, Σωτήρης, Σημειώσεις στην ιστορία εποχής της Καινῆς Διαθήκης: *Η οικονομία της Ανατολικῆς Μεσογείου και οι Οικονόμοι του Κατὰ Λουκάν*, ανακτήθηκε στις 16/8/2022 από την ιστοσελίδα του Διαδικτύου:

https://www.google.com/search?q=%CE%97+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82+%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%9B%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD&biw=1366&bih=625&ei=6bz6YtuTFrOO9u8P0NaoiA8&ved=0ahUKEwibrL-o58n5AhUzh_0HHVArCvE4ChDh1QMIDg&uact=5&oq=%CE%97+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82+%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC+%CE%9B%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%AC%CE%BD&gs_lcp=Cgdnd3Mtd2l6EANKBAhBGABKBAhGGABQAFiAJGDhLGgAcAB4AIABX4gB3AKSAQE0mAEAoAEBwAEB&scient=gws-wiz

διαχείριση των δούλων, οι οποίοι, ανάλογα με το πώς αξιοποίησαν τα δοθέντα σ' αυτούς, επαινούνται ή ψέγονται⁶⁷.

Όταν ο Κύριος αναλήφθηκε στους ουρανούς, έδωσε δώρα στους ανθρώπους, όπως επισημαίνει ο απόστολος Παύλος: Στον καθένα μας έχει δοθεί κάποιο ιδιαίτερο χάρισμα, σύμφωνα με το μέτρο που δωρίζει ο Χριστός⁶⁸. Το τάλαντο ήταν βάρος χρυσού ή ασημιού, με σημαντική αξία και στην παραβολή δείχνει τη δύναμη του καθενός σε κάποιον τομέα: είτε στα οικονομικά είτε στη διδασκαλία είτε σε άλλο αντικείμενο.

Ενώ, η κατανομή των ταλάντων έγινε ανισομερώς, όλοι οι δούλοι έλαβαν μέρος στην κατανομή, πράγμα που σημαίνει ότι ο Θεός σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους παρέχει χαρίσματα και δωρεές, οι οποίες ανάλογα προς τη δύναμη καθενός ποικίλλουν σε ποσότητα και ποιότητα⁶⁹.

Οι δύο πρώτοι δούλοι εμπορεύτηκαν τα πέντε και τα δύο αντίστοιχα τάλαντα, με αποτέλεσμα να τα διπλασιάσουν. Αυτό συμβαίνει στη πνευματική ζωή του Χριστιανού, καθώς, όταν εργάζεται με επιμέλεια, σύστημα και επιμονή, μπορεί να καταφέρει πολλά και να κερδίσει στο τέλος την αιώνια ζωή.

Ο τρίτος δούλος, παρ' ότι είχε και αυτός ικανότητες, ήταν πονηρός και οκνηρός, επιλέγοντας να σκάψει και να το παραχώσει στη γη. Με την αδράνεια αυτή, ακυρώνει τις ικανότητές του, που του δόθηκαν από τον Θεό, και λησμονεί ότι θα έρθει η ώρα της λογοδοσίας. Δεν φέρνει σε πέρας τα καθήκοντά του, δημιουργεί απαράδεκτες δικαιολογίες, αποδίδοντας στον κύριό του βαριές κατηγορίες. Ο κύριος του δούλου, του αναφέρει ουσιαστικά ότι θα μπορούσε, αντί να κοπιάσει σκάβοντας για να

⁶⁷ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 126.

⁶⁸ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 127.

⁶⁹ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 127.

παραχώσει στη γη το τάλαντο, ευκολότερα να το καταθέσει σε τραπεζίτη, δηλαδή σε τράπεζα, ώστε να αποδώσει έστω τον τόκο⁷⁰.

Ασφαλώς, η αναφορά στην τράπεζα και στον τόκο δεν σημαίνει αποδοχή τους, όπως εννοούνται κατά την σύγχρονη οικονομική πρακτική. Εννοεί ότι είναι το ελάχιστο, το μηδαμινό που μπορεί να κάνει ο άνθρωπος για να σωθεί. Η τράπεζα, στην οποία αναφέρεται μεταφορικά ο Κύριος, είναι ο θησαυρός του θείου ελέους⁷¹.

Στη συνέχεια ο Κύριος δίνει εντολή να πάρουν από το πονηρό δούλο το τάλαντο και να το δώσουν για αξιοποίηση στον πρώτο δούλο· δηλαδή, σε όποιον δείχνει επιμέλεια και προθυμία, θα δοθεί τιμή και μεγαλύτερη από αυτή που επιβάλλεται, ενώ από αυτόν που δεν δείχνει προθυμία και επιμέλεια, θα του αφαιρεθεί.

Μολονότι ο δούλος δεν καταχράστηκε το τάλαντο –ούτε το έχασε ούτε το σπατάλησε–, τιμωρήθηκε όχι διότι έκανε κάτι κακό, αλλά επειδή δεν έπραξε το καλό⁷². Θα μπορούσε να κάνει κάτι χωρίς να κοπιάσει, τοποθετώντας το τάλαντο στην τράπεζα· άλλωστε, το κάτι είναι ανώτερο του τίποτε⁷³.

Αξιοσημείωτη είναι η απάντηση του Κυρίου όταν τον ρώτησαν τι πρέπει να κάνουμε για να σωθούμε από την οργή της θείας κρίσεως, καθώς τους προέτρεψε: «ὄχων δύο χιτῶνας μεταδότω τῷ μὴ ἔχοντι, καὶ ἔχων βρώματα ὁμοίως ποιείτω» (Λκ. 3,11), δηλαδή⁷⁴: «Όποιος έχει δύο χιτώνες, να δώσει σε εκείνον που δεν έχει, και όποιος

⁷⁰ Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 130.

⁷¹ Παπακώστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητας Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 369.

⁷² Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα, σ. 131.

⁷³ Παπακώστας, Σεραφείμ, Αρχιμανδρίτης, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητας Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα, σ. 369.

⁷⁴ *Η Καινή Διαθήκη*, (2020), Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, το πρωτότυπο κείμενο, κατά την έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με νεοελληνική απόδοση του Χρήστου Βούλγαρη, Αθήνα, σ. 325.

έχει τρόφιμα να κάνει το ίδιο». Η φράση αυτή αποτελεί ορισμό της δοτικότητας με έμφαση στην μη ανταμοιβή. Το ρ. «μεταδότη» δεν σχετίζεται ούτε με πώληση ούτε με υποχρέωση ούτε με ανταμοιβή είναι κατάθεση ψυχής, κίνηση δωρεάς, πράξη ανθρωπιάς και έκφραση αγάπης προς τον πλησίον· αυτή η αγάπη προς τον συνάνθρωπο ερμηνεύεται ως αγάπη προς τον Θεό, ως ένα σημαντικό βήμα από το «κατ' εικόνα» προς το «καθ' όμοίωσιν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Οι έννοιες του δανεισμού, του χρέους και του τόκου κατά τους Πατέρες

Μ. Βασίλειο και Ι. Χρυσόστομο

Εισαγωγή

Η απίσχναση του κοινωνικού αισθητηρίου και η απενοχοποίηση της απληστίας, η ατομικιστική ευδαιμονία και η αδιαφορία για τον άλλο, η εμπορευματοποίηση των πάντων και η οικολογική αποσύνθεση, συνιστούν τις κύριες παραμέτρους της επικρατούσας σήμερα κοσμοθεωρίας⁷⁵. Κυρίαρχο ανθρωπολογικό πρότυπο είναι το ρευστό αυτο-αναφορικό άτομο, ζητούμενο του οποίου είναι η ικανοποίηση των βιολογικών του αναγκών και η ευζωία εν γένει.

⁷⁵ Φωτίου, Στ., (2018), Απληστία και άφρονες πλούσιοι, στο Συλλογικό Τόμο «Απληστία και Άφρονες Πλούσιοι», Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, σ. 11.

Αυτή η καταστρατήγηση των αξιακών θεσμών με την σύγχρονη απομείωση της ηθικής επέφερε τη συσσώρευση του πλούτου σε ολοένα και λιγότερους ανθρώπους, την αύξηση του χάσματος πλουσίων και φτωχών, την εξαθλίωση μεγάλου πληθυσμού της γης. Σύμφωνα με έκθεση της Credit Suisse, η οποία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Guardian* στα μέσα Οκτωβρίου 2014, το 1% των Ελλήνων κατείχε το 56,1% του πλούτου της χώρας, όταν παγκοσμίως το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού της γης διέθετε το 48% του παγκόσμιου πλούτου. Άλλη διεθνής μελέτη που εφάρμοσε σύνθετες μαθηματικές έννοιες, ελέγχοντας 43.060 παγκόσμιες επιχειρήσεις (transnational corporations) καθώς και τις μετοχικές σχέσεις αυτών (δηλαδή, την ιδιοκτησία τους), κατέληξε ότι μόλις 147 από αυτές τις διεθνείς ή παγκόσμιες επιχειρήσεις ελέγχουν το 40% της παγκόσμιας οικονομικής αξίας⁷⁶. Δηλαδή, η επιβίωση και το μέλλον του 99% του πληθυσμού εξαρτάται από τις αποφάσεις και τις διαθέσεις μόλις του 1% του πληθυσμού και λιγότερο από το 1% των παγκόσμιων επιχειρήσεων.

Αυτή η κατάσταση, όμως, δεν συνάδει με την ανθρώπινη φύση ως δώρο Θεού. Καταστρατηγείται η έννοια της αρετής, της φιλευσπλαχνίας, της ανθρωπιάς, της απροϋποθέτου δωρεάς, της ελεημοσύνης. Διαβάζουμε στο έργο *The Rich and the Poor: Philanthropy and the Making of Christian Society in Early Byzantium*⁷⁷ ότι ακόμη και η σημασία του όρου *ελεημοσύνη* δεν μπορεί να καλύψει την ουσία του όρου *ευλογία*, η οποία αναδεικνύει την δωρεά του Θεού προς τον άνθρωπο και από τον άνθρωπο στον ισότιμο συνάνθρωπο, χωρίς την έννοια του ελέους του ανωτέρου προς τον ασθενέστερο

⁷⁶ Vitali, S., Glattfelder, J., and Battiston, S., (2011), *The Network of Global Corporate Control*, *PLoS ONE*, Vol.6, Issue 10, pp. 1-6.

⁷⁷ Caner, D., (2021), *The Rich and the Poor: Philanthropy and the Making of Christian Society in Early Byzantium*, University of California Press, <https://www.ancientjewreview.com/read/2024/2/4/ajr-conversations-the-rich-and-the-poor>, όπου αναφέρεται ότι ως έννοια προήλθε από το Β' Κορ. 8,5-12.

οικονομικά ή ενδεή. Μάλιστα, η ευλογία αναφέρεται ως το υλικό δώρο που δεν επιφέρει καμμία υποχρέωση ούτε στον δωρητή ούτε στον παραλήπτη· επομένως, δεν ενέχει ούτε επιβάλλει καμμία έννοια ανταπόδοσης. Υπό αυτό το σκεπτικό διακρίνεται η περίπτωση της ευλογίας ως το σύμβολο του ιερού πλούτου, καθότι, από τη μια, δωρήθηκε από τον Θεό σε άξιους ανθρώπους μέσω ανθρώπινων παραγόντων, από την άλλη, ο παραλήπτης του έπρεπε να μεταβιβάσει τα αγαθά αυτού του πλούτου –μερικά ή όλα– στους άλλους ανθρώπους. Γίνεται σαφώς λόγος περί μιας θρησκευτικής οικονομίας, κατά την οποία ‘δίνεις χωρίς να παίρνεις’, κάτι που προφανώς σήμερα δεν υπάρχει ούτε κατά ψήγμα.

Σήμερα το χρήμα μέσα από τα δάνεια και τους τόκους έχει κυριαρχήσει σε όλες τις κοινωνίες και οικονομίες. Ο ορισμός του τόκου και του δανείου μπορεί να αναζητηθεί μεταξύ άλλων και σε λεξικά. Στο Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών⁷⁸, ως τόκος ορίζεται το κέρδος που αποφέρει δανεισμένο ή κατατεθειμένο στην τράπεζα χρηματικό ποσό το οποίο τελεί υπό ορισμένο επιτόκιο. Από την άλλη, ως δάνειο ορίζεται το χρηματικό ποσόν ή άλλο ανταλλάξιμο αντικείμενο που καταβάλλεται σε κάποιον από ιδιώτη, εταιρία ή χρηματοπιστωτικό οργανισμό με την υποχρέωση απόδοσής του, με ή χωρίς τόκο, σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα⁷⁹.

Οι Πατέρες, όπως αναφέρθηκε ήδη, διδάσκουν, διά του φωτισμένου πνεύματός τους, ότι τρία είναι τα κύρια πάθη που συναστεύουν τον άνθρωπο: φιλαργυρία – φιληδονία – αλαζονεία⁸⁰.

⁷⁸ Ακαδημία Αθηνών, (2016), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, τόμος 6^{ος}, Εκδόσεις ΔΟΛ ΑΕ, σ. 420.

⁷⁹ Ακαδημία Αθηνών, (2016), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, τόμος 2^{ος}, Εκδόσεις ΔΟΛ ΑΕ, σ. 226.

⁸⁰ Μπακογιάννης, Βασ., Αρχιμανδρίτης, (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 9.

Εξετάζοντας αντικειμενικά το χρήμα, όλοι οι άνθρωποι έχουν την ανάγκη του για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών. Αυτή είναι η πρακτική αξία του χρήματος. Όπως αναφέρεται στην *Κλίμακα* του Αγίου Ιωάννη του Σιναΐτη, η φιλαργυρία είναι αυτή που δημιούργησε μίσση και κλοπές και φθόνο και χωρισμούς και έχθρες και ζάλες και μνησικακίες και ασπλαχνίες και φόνους⁸¹.

Κατά τα πρώτα χρόνια, η επικράτηση του Χριστιανισμού επηρέασε λιγότερο από όσο θα περίμενε κανείς το καθεστώς των δανειοδοτήσεων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Παλαιά Διαθήκη καταδικάζει απερίφραστα τον έντονο δανεισμό σε φτωχούς, ο δε Ιησούς εμφανίζεται στα Ευαγγέλια να προτρέπει τους μαθητές Του να δανείζουν απλόχερα σε όποιον έχει ανάγκη, δίχως να απαιτούν ή να αναμένουν καν την αποπληρωμή των δανείων⁸². Η χριστιανική διδασκαλία έδωσε και δίδει έμφαση στη γενναιοψυχία-γενναιοδωρία, την αλληλεγγύη, την εμπιστοσύνη και τη χορήγηση άτοκων δανείων και γενναίων οικονομικών διευκολύνσεων, μετέδωσε την άνευ όρων αγάπη στον πλησίον. Ωστόσο, στην Καινή Διαθήκη ειδικότερα, δεν απαγορεύεται ο έντοκος δανεισμός και, σταδιακά, όσο πιο μαζικός γινόταν ο Χριστιανισμός τόσο μειωνόταν η αφιλοκερδής αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών του⁸³. Για παράδειγμα, ο Επίσκοπος Καρχηδόνας Κυπριανός, το 250 μ.Χ. αναφερόταν με λύπη σε χριστιανούς επισκόπους που πλούτιζαν χορηγώντας έντοκα δάνεια⁸⁴. Σχεδόν εκατό χρόνια αργότερα, οι παραινέσεις του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης προς τους δανειστές και τους δανειολήπτες, ήρθαν για να απαγορεύσουν στους

⁸¹ Άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης, (2003), *Κλίμαξ*, έκδοση 16^η, Ιερά Μονή Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, σ. 235.

⁸² Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 25-26.

⁸³ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 26.

⁸⁴ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 26.

κληρικούς να χορηγούν έντοκα δάνεια. Παρά ταύτα, η γενική πρακτική στον πληθυσμό, του έντοκου δανεισμού και των υψηλών δανείων και τόκων που οφείλονται να καταβληθούν, είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις.

Ανάγκη χρημάτων έχουν και οι άνθρωποι σήμερα, αλλά στον σύγχρονο κόσμο υπάρχει εξάρτηση, νιώθουμε δέσμοι στο χρήμα και επιδεικνύουμε μια ιδιαίτερη προσκόλληση σ' αυτό. Οι θεοφόροι άνθρωποι δεν είχαν προσκόλληση στο χρήμα· είτε είτε διέθεταν είτε όχι πλούτο, το ίδιο ήταν γι' αυτούς⁸⁵. Κλασική περίπτωση ο Μ. Βασίλειος και η δημιουργία της Βασιλειάδας, ολόκληρο γενικά το έργο του βίου του.

Οι Πατέρες και η Ορθοδοξία γενικότερα δεν αναφέρονται μόνο στο «επέκεινα» αλλά και σε τρέχοντα κοινωνικά και πνευματικά προβλήματα. Τα κοινωνικά προβλήματα και αμαρτήματα έχουν πνευματικό χαρακτήρα διότι απομακρύνουν τον άνθρωπο από τη Χάρη του Θεού⁸⁶.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας καυτηρίαζαν με σφοδρότητα τον δανεισμό και τη λήψη τόκου είτε ήταν νόμιμη είτε παράνομη. Ο τόκος χαρακτηριζόταν ως απάνθρωπος, ως μια μορφή ληστείας.

Ακολουθώς, θα εξετάσουμε τις απόψεις Πατέρων για τον δανεισμό και τον τόκο και συγκεκριμένα τις απόψεις του Μεγάλου Βασιλείου και του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, ώστε να αποτυπωθεί ευκρινώς η εικόνα περί των απόψεων δύο κορυφαίων Ιεραρχών της Εκκλησίας και της βυζαντινής διανόησης και θεολογίας περί του υπό εξέταση ζητήματος.

⁸⁵ Μπακογιάννης, Βασ., Αρχιμανδρίτης, (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 19.

⁸⁶ *Κατά Τοκιστών*, (2019), Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σ. 7.

2.1 Μέγας Βασίλειος: *Οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου τόκον ἀργυρίου καὶ τόκον βρωμάτων καὶ τόκον παντὸς πράγματος, οὗ ἂν ἐκδανείσης.*

Ο Μέγας Βασίλειος (327-379 μ.Χ.) υπήρξε μία από τις επιφανέστερες προσωπικότητες του 4^{ου} αιώνα. Οι απόψεις του για τον δανεισμό έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των μεγάλων εναλλαγών στην κοινωνική και οικονομική του κατάσταση: γιος γαιοκτήμονα με τεράστια περιουσία, σπούδασε ρητορική και φιλοσοφία, μα απαρνήθηκε την προοπτική μιας κοσμικής σταδιοδρομίας· πούλησε την περιουσία του, βαπτίστηκε χριστιανός και αφοσιώθηκε στον ασκητικό βίο και τις αγαθοεργίες, αποκτώντας παράλληλα μεγάλη επιρροή και ισχυρές διασυνδέσεις στην αυτοκρατορική διοίκηση⁸⁷.

Ο Μέγας Βασίλειος, στην ομιλία του *Κατὰ Τοκιζόντων*, έχει ως αφετηρία το τελικό τμήμα (το πέμπτο), του 14^{ου} ψαλμού του Δαβίδ, όπου αναφέρεται:

τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν ἐπὶ τόκῳ καὶ δῶρα ἐπ' ἀθώοις οὐκ ἔλαβεν. ὁ ποιῶν ταῦτα, οὐ σαλευθήσεται εἰς τὸν αἰῶνα.

δηλαδή, σε απόδοση στη νέα Ελληνική γλώσσα⁸⁸:

ο άνθρωπος αυτός δεν εκμεταλλεύεται ποτέ τον φτωχό στην ανάγκη του, αλλά δανείζει άτοκα τα χρήματά του και δεν παίρνει ποτέ δώρα για να αδικήσει αθώους ανθρώπους. Εκείνος που κάνει αυτά θα παραμείνει αιώνια ασάλευτος και ακλόνητος μέσα σε οποιοσδήποτε προσβολές και κινδύνους.

Ο Μέγας Βασίλειος, στην ομιλία του τονίζει το απευκταίο του τοκιζόμενου δανεισμού, διότι, όπως αναφέρεται σε πολλά χωρία της Αγίας Γραφής, θεωρείται ως αμαρτία⁸⁹.

⁸⁷ Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. 141.

⁸⁸ Τρεμπέλας, Παν., (2019), *Το Ψαλτήριον, Με σύντομη ερμηνεία*, Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», σ. 65.

⁸⁹ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 10.

Αναφέρει ότι και ο Ιεζεκιήλ μεταξύ των μεγάλων κακών τοποθετεί το να καρπώνεται κάποιος τόκο και πλεονάσματα, τα οποία ο νόμος κατηγορηματικώς απαγορεύει. Άλλωστε, συνεχίζει, στην πόλη, η οποία είναι πλούσια σε πλήθος αμαρτιών, δεν λείπει ο τόκος και ο δόλος.

Ο τόκος είναι υπερβολική απανθρωπία, καθώς ο μεν δανειζόμενος να στερείται ακόμη και των αναγκαίων και ζητεί δάνειο για να επουλώσει οικονομικές πληγές στη ζωή, ο δε άλλος δεν αρκείται στο κεφάλαιο, αλλά επινοεί νέα κέρδη από τις συμφορές του πτωχού και συγκεντρώνει πλούτο.

Ο φιλάργυρος παρουσιάζεται ως άκαμπτος και ως αμείλικτος στις ικεσίες, δεν λυγίζει αλλά απαιτεί την επιστροφή του δανείου επιφορτώνοντας και τους τόκους. Από την άλλη, ο άνθρωπος ο οποίος αδυνατεί να εξοφλήσει τους τόκους, εμμέσως πλην σαφώς καθίσταται δούλος για όλη του την ζωή.⁹⁰

Ο Μέγας Βασίλειος αναφέρεται αναλυτικότερα στη συμπεριφορά των τοκογλύφων απέναντι στους πτωχούς. Στηλιτεύει το γεγονός ότι ο τοκογλύφος, αντί να παρηγορήσει την ένδεια του ανθρώπου, επιβαρύνει και εντείνει την φτώχεια του (απαιτώντας τόκο), ωσάν να ζητεί να καρποφορήσει η έρημος. Σχολιάζει, όμως, και τη ζωή του δανειολήπτη, ως αγωνιώδη· ο δανειολήπτης, όταν λαμβάνει τα χρήματα του δανείου, είναι περιχαρής· με ξένα, όμως, λαμπρότητα και πολυτελή ενδύματα, συνοδευόμενος από κόλακες και κηφήνες των σπιτιών.

Ωστόσο, όταν τα χρήματα εξαντλούνται και ο χρόνος αρχίζει να προχωράει, τότε αρχίζουν να εμφανίζονται οι τόκοι και η υποχρέωση καταβολής τους. Οι νύκτες

⁹⁰ Ανάλογη κατάσταση συνέβη με το Ελληνικό δημόσιο χρέος, όταν το 2010 η αδυναμία διατήρησής του, στα τότε υψηλά επίπεδα, οδήγησε σε καθεστώς επιβολής ενισχυμένης εξωτερικής εποπτείας, μνημονίων που έπρεπε να εφαρμοστούν πιστά και γενικότερα σε απώλεια τουλάχιστον της οικονομικής κυριαρχίας, μια άλλη μορφή υποδοúlωσης.

πλέον δεν φέρνουν ανάπαυση ούτε ο ήλιος ευχαρίστηση, διότι ο χρεωφειλέτης οφείλει πλέον να πληρώσει τους τόκους σε προκαθορισμένες και πιεστικές ημερομηνίες⁹¹.

Επειδή ακριβώς ο δανειζόμενος δεν είναι ελεύθερος, συμβουλεύει να χρησιμοποιεί κάποιος τα δικά του ενδύματα, σκευή, ζώα και αγγεία και να έχει την ελευθερία του.⁹²

Ο Μέγας Βασίλειος θεωρεί ότι το δάνειο αποτελεί την αρχή του ψεύδους και των συναφών κακών, καθόσον αποτελεί αφορμή αχαριστίας, αγνωμοσύνης, επιορκίας και καταστροφή φιλίας. Προτιμότερο είναι να είναι κάποιος πτωχός και ελεύθερος, παρά να λαμβάνει δάνειο. Το δάνειο ορίζεται ως μικρή αναβολή της αμηχανίας· όπως ακριβώς αναφέρει, «... το δάνειο δεν σου φέρει παντελή απαλλαγή, αλλά σου παρέχει μικρά αναβολή της αμηχανίας σου. Ας υποφέρουμε σήμερα τις δυσκολίες της στερήσεως και να μη τις φορτώσουμε στην αυριανή ημέρα. Αν δεν δανεισθείς, θα είσαι το ίδιο πτωχός και σήμερα και στο μέλλον, εάν δανεισθείς, θα βασανίζεσαι σκληρότερα, διότι ο τόκος θα σου αυξήσει περισσότερο τη φτώχεια. Και τώρα μεν κανείς δεν σε κατηγορεί που είσαι πτωχός, διότι το κακό είναι αθέλητο. Εάν δεν γίνεις υπεύθυνος για τόκους, δεν υπάρχει κανείς που δεν θα σε κατηγορήσει για την απερισκεψία σου».⁹³

Συμβουλεύει επίσης τους δανειολήπτες να μην εμπιστεύονται αβέβαιες ελπίδες και να μην δανείζονται απερίσκεπτα σαν να έχουν νηπίου νου⁹⁴. Θεωρεί τον δανεισμό

⁹¹ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 13.

⁹² Αντίστοιχα σήμερα, σύγχρονοι διανοητές, όπως ο Ιταλός Maurizio Lazzarato, αναφέρουν ότι ο χρεωμένος άνθρωπος υπόκειται σε μια σχέση εξουσίας πιστωτή προς οφειλέτη, η οποία τον συνοδεύει σε όλη του τη ζωή, από την γέννηση μέχρι τον θάνατο (Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 16).

⁹³ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 16.

⁹⁴ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 17.

σαν να προσπαθεί κάποιος να θεραπεύσει τα τραύματα με νέο τραύμα και το κακό με κακό. Ούτε η φτώχεια επανορθώνεται με το δάνειο· αντιθέτως, δημιουργεί άγχος και το άγχος των πλουσίων μεταδίδεται και στον χρεοφειλέτη· και τότε ο τόκος του δανείου γεννά πόνους και λύπες. Η πλεονεξία που λέγεται *τόκος* (γέννα), σύμφωνα με τον Μέγα Βασίλειο, ονομάστηκε έτσι, εξαιτίας του ότι προκαλεί γονιμότητα του κακού⁹⁵. Θεωρείται ως τόκος για τις ωδίνες και τη λύπη που προξενεί στις ψυχές όσων δανείζονται⁹⁶. Ο δε τόκος πάνω στον τόκο, χαρακτηρίζεται ως γέννημα πονηρών γονέων, ως γέννημα εχιδνών.⁹⁷

Συνεχίζοντας αναφέρει ότι τα ζώα, όταν γεράσουν δεν γεννούν· αντιθέτως, τα χρήματα των πλεονεκτών συνεχίζουν να προσαυξάνονται χρόνο με τον χρόνο. Όταν δε είναι νέα, γεννούν, και, όταν παλιώσουν, ανανεώνονται. Επομένως, για τον άνθρωπο που βρίσκεται σε δυσχέρεια, είναι καλύτερο να μην αποκτήσει την εμπειρία αυτού του αλλόκοτου θηρίου⁹⁸.

Σε άλλον λόγο του, *Πρὸς τοὺς Πλουτοῦντας*, την φιλαργυρία και τον πλούτο δεν θα λυπηθεί ο θάνατος ούτε θα λάβει υπόψη του για να προσθέσει μία ακόμη ημέρα στη ζωή ενός ανθρώπου⁹⁹.

⁹⁵ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 19.

⁹⁶ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 63.

⁹⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι και στο Ελληνικό τραπεζικό σύστημα οι τόκοι επί των τόκων, που ονομάζονταν «πανωτόκια» ταλαιπώρησαν πληθώρα επιχειρήσεων και νοικοκυριών επί σειρά ετών και τελικά το έτος 2004, με το άρθρο 39 του Ν.3259/2004 (ΦΕΚ Α' 149/4-8-2004) οριοθετήθηκε έως το τριπλάσιο του ληφθέντος κεφαλαίου ή πίστωσης.

⁹⁸ *Κατά Τοκιστών*, (2019), Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σ. 64.

⁹⁹ *Η σοφία των πατέρων*, (2003), βιβλίο 2^ο της σειράς, απόδοση στη νεοελληνική Ευάγγελος Π. Λέκκος, Εκδόσεις Λύχνος ΕΠΕ, Αθήνα, σ. 85.

Είναι προτιμότερο για κάποιον να ζητιανεύει, παρά να μην επιστρέφει τα χρήματα. Όσοι δανείζονται συνεχώς, καμαρώνουν λίγο χρόνο με τα ξένα χρήματα και αργότερα θρηνούν ή καταστρέφονται¹⁰⁰.

Το χρέος λειτουργεί επιβαρυντικά και για τις επόμενες γενεές και για τους κληρονόμους. Όπως τονίζει ο Μέγας Βασίλειος, δεν πρέπει κάποιος να αφαιρεί την ευγένεια των παιδιών του με τα χρέη που αφήνει μετά θάνατον. Δεν πρέπει να κληροδοτεί γραμμάτιο, διότι, ως κατάρα πατρική, φθάνει μέχρι τα παιδιά και τα εγγόνια¹⁰¹. Άλλωστε, ο δανειστής, όταν πρόκειται να χαρίσει χρήματα στον πτωχό, δεν τον ελεεί αλλά δανείζει τον Θεό.

Γενικά, ο Μέγας Βασίλειος, παρ' ότι ξεκινά ασκώντας κριτική στους τοκιστές, στρέφει τα βέλη του κυρίως εναντίον των οφειλετών που δανείζονταν ασυλλόγιστα. Η αντιμετώπιση αυτή εκφράζει την Ελληνική πραγματικότητα του δημόσιου τομέα των τελευταίων δεκαετιών. Η σχεδόν μόνιμη ύπαρξη ελλειμμάτων στον κρατικό προϋπολογισμό, συνοδευόταν από συσσώρευση δημοσίου χρέους, το οποίο, παρ' ότι φαινόταν ότι μελλοντικά δεν θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί –δηλαδή, να πληρωθούν τουλάχιστον οι τόκοι του–, οι πολιτικοί ηγέτες συνέχιζαν να αγνοούν και να εθελοτυφλούν μπροστά στο πρόβλημα.

Εντούτοις, η νοοτροπία αυτή, δηλαδή του οφειλέτη που δανειζόταν ασυλλόγιστα, μεταδόθηκε και στον ιδιωτικό τομέα και κυρίως στα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις. Στοιχεία της αύξησης της κατανάλωσης μέσω ασυλλόγιστου δανεισμού

¹⁰⁰ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σσ. 22-23.

¹⁰¹ Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα, σ. 23. Βλ. επίσης Μ. Βασιλείου, *Περί νηστείας, Λόγος Θ'*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 16,24-26, όπου σημειώνεται οι τόκοι που κληρονομούν τα τέκνα από τον πατέρα, χαρακτηρίζονται ως «ὄφεις περιπλεκόμενοι».

ήταν η μεγάλη χρήση πιστωτικών καρτών, η λήψη προσωπικών και καταναλωτικών δανείων κάθε ατόμου από περισσότερες από μία τράπεζες (εάν όχι από όλες τις τράπεζες). Τα δάνεια αυτά ήταν φανερό εξ αρχής, από την ονομασία τους, ότι κάλυπταν άλογες ή παράλογες ανάγκες. Ονομάζονταν εορτοδάνεια, διακοποδάνεια, δάνεια αγοράς αυτοκινήτου, οικοσκευής, εξοχικής κατοικίας, αλλά και πιστωτικές κάρτες για αγορά ρούχων, ηλεκτρικών συσκευών, συνδρομής σε γυμναστήρια και ινστιτούτα ομορφιάς/αισθητικής.

Όλα αυτά καταδείκνυαν την τάση για καταναλωτισμό και την πλεονεξία του ανθρώπου, καθιστώντας επίκαιρα όσα αναφέρει ο Μέγας Βασίλειος¹⁰²: *«όσα βλέπει ο οφθαλμός, αυτά επιθυμεί και ο πλεονέκτης. Ο Άδης δεν είπε ποτέ, αρκεί, ούτε ο πλεονέκτης είπε ποτέ, φθάνει. Η θάλασσα γνωρίζει τα όριά της, η νύχτα δεν ξεπερνάει τα πανάρχαια οροθέσιά της, αλλά ο πλεονέκτης δεν λογαριάζει χρόνο, δεν μπορεί να θέσει όρια, δεν καταλαβαίνει ότι υπάρχουν διάδοχοι και κληρονόμοι. Μιμείται τη βιαιότητα της φωτιάς, όλα τα διευθετεί, για όλα εγείρει αξιώσεις και όλα, θεωρεί, πως ανήκουν σ' αυτόν».*

Κατόπιν ειδικότερης μελέτης σε χωρία των έργων του Μ. Βασιλείου, πληροφορούμαστε ότι ο οφείλων και από πολλές σκοτούρες βασανίζεται και από τα χρονικά περιθώρια εγκλωβίζεται –χάνοντας προφανώς την ελευθερία των κινήσεων και των επιλογών του.¹⁰³ Η έμφαση που δίδει στον μη δανεισμό κλείεται στη φράση «Πλούσιος εἶ; μὴ δανείζου. Πένης εἶ; μὴ δανείζου». Η δε αιτιολόγηση που παραθέτει αποτελεί επιτομή σοφίας: «Εἰ μὲν γάρ εὐπορεῖς, οὐ χρήξεις δανείσματος· εἰ δὲ οὐδὲν

¹⁰² *Ο Άδης της πλεονεξίας*, (2008), με την ευλογία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού κ.κ.Δανιήλ, Εκδόσεις «Ετοιμασία», Καρέας, σ. 11.

¹⁰³ Μ. Βασιλείου, *Λόγος Ε΄, Περὶ πλούτου καὶ πενίας*, ΒΕΠΕΣ, τ. 57, σ. 226,1-2.

ἔχεις, οὐκ ἀποτίσεις τὸ δάνειον». ¹⁰⁴ Ο συνετός άνθρωπος πρέπει να αποφεύγει την επιδίωξη του πλουτισμού, διότι η επιθυμία του πλούτου αποτελεί τον πατέρα της αμαρτίας και γι' αυτό επιβουλεύεται την ψυχή του ανθρώπου. ¹⁰⁵ Ὅσο συνεχίζει κάποιος να δανείζει χρήματα με τόκο, τόσο πιο πολύ βαραίνει την ψυχή του η αμαρτία. Μόνο φάρμακο είναι η διαγραφή του χρέους του αδυνάτου και η εκούσια εξάλειψη των λελογισμένων τόκων. ¹⁰⁶

Ο τοκογλύφος, προκειμένου να αυξήσει τον πλούτο του, βαθαίνει όλο και πιο πολύ στον βούρκο της αμαρτίας. Όταν οι γεωργοί προσεύχονται για να ποτιστεί η γη με βροχές ώστε να αυξηθεί η παραγωγή, ο τοκογλύφος επιζητεί την ένδεια και την απορία των συνανθρώπων, του πλησίον, ώστε να πολλαπλασιαστούν τα κέρδη του. Έτσι η σχέση του προς τον άτυχο δανειζόμενο περιγράφεται γλαφυρά: «Ὁ μὲν ὥσπερ κύων ἐπιτρέχει τῇ ἄγρα· ὁ δὲ ὥσπερ ἔτοιμον θήραμα καταπτήσσει τὴν συντυχίαν». ¹⁰⁷

Ο ιερός Πατέρας είναι σαφής: ο τοκογλύφος αποκομίζει άδικο κέρδος. Αυτό το άδικο κέρδος, αν καταδεχθεί και το ξοδέψει προς όφελος των φτωχών και ενδεών, και καταφέρει να απαλλαχθεί από την ασθένεια της φιλοχρηματίας –αφού για ασθένεια πρόκειται–, τότε θα γίνει δεκτός ακόμη και στην ιερωσύνη. ¹⁰⁸

Η δανειοδότηση μετά τοκισμού σε φτωχούς ανθρώπους είναι βαρύ αμάρτημα, διότι έχει στενή συνάφεια και με την φιλαργυρία. Παροτρύνεται, λοιπόν, ο ηθικός και συνετός άνθρωπος, όταν ο νους του αρχίζει να επισπάται στην φιλαργυρία και να απομακρύνεται από την φιλαδελφία, να αντιδράσει δυναμικά και με σθένος το οποίο

¹⁰⁴ Μ. Βασιλείου, *Λόγος Ε΄, Περὶ πλούτου καὶ πενίας*, ΒΕΠΕΣ, τ. 57, σ. 225,38-40.

¹⁰⁵ Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολαί, Πρὸς Χίλωνα τὸν αὐτοῦ μαθητὴν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 55, σ. 69,8-9.

¹⁰⁶ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ ἀρχμῶ*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σσ. 80,40 - 81,1.

¹⁰⁷ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 52, σ. 37,33-34.

¹⁰⁸ Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολαί, Ἀμφιλογίῳ περὶ κανόνων*, ΒΕΠΕΣ, τ. 55, σ. 208,16-18.

θα αντλήσει από την πίστη στον Χριστό.¹⁰⁹ Ο τόκος δεν επιτυγχάνει κάτι καλό, αντιθέτως, επιτείνει την πενία.¹¹⁰ Γι' αυτό, όταν ο άνθρωπος βρίσκεται σε μεγάλη ανάγκη, είναι απείρως προτιμότερο να υπομείνει τα δεινά της ακραίας φτώχειας, παρά να υποστεί τις συμφορές τις οποίες επιφέρει ο τοκισμός πιθανού δανείου.¹¹¹ Μάλιστα, στην προσπάθειά του να πείσει σε μεγαλύτερο βαθμό με ουσιώδη αποτελέσματα, ο Μ. Βασίλειος προσδίδει στην *Όμιλία* του παραβολική μορφή λέγοντας: Είναι αδύνατον από τα αγκάθια να μαζέψει κανείς σταφύλια και από τριβόλια σύκα. Άλλο τόσο αδύνατον είναι να γευθεία από τόκους φιλανθρωπία, διότι «πᾶν δένδρον σαπρὸν καρπὸς πονηρὸς ποιεῖ». ¹¹² Και αναρωτιέται: το μυρμήγκι ούτε ζητιανεύοντας ούτε δανειζόμενο ζει και η μέλισσα από το περίσσειμα της τροφής της παρέχει αφιλοκερδώς στους βασιλείς ευγενή τροφή, μολονότι σε αυτά η φύση δεν χάρισε χέρια και τέχνες. Εσύ, «εὐμήχανον ζῷον» άνθρωπε, δεν θα βρεις, εκτός του αισχρού δανεισμού, έναν θεάρεστο και φυσικό τρόπο να ζήσεις; ¹¹³

2.2 Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος: *Γιατί τέτοιοι είναι οί τόκοι - κατατρώγουν και κατασπαράσσουν τίς ψυχές τῶν δυστυχισμένων ἀνθρώπων περισσότερο ἀπὸ τὰ θηρία*

Στη διακονία του λόγου του Θεού τόσο πολύ διακρίθηκε ο ιερός Πατήρ, ώστε σύντομα του αποδόθηκε η προσωνυμία *Χρυσόστομος*. Σκοπός των ομιλιών του ήταν πάντοτε η

¹⁰⁹ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία ῥηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ ἀρχμῶ*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 86,15-17

¹¹⁰ Μ. Βασιλείου, *Όμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 38,35.

¹¹¹ Μ. Βασιλείου, *Όμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 41,15-16.

¹¹² Μ. Βασιλείου, *Όμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 42,2-4.

¹¹³ Μ. Βασιλείου, *Όμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 54, σ. 40,2-4.

διαποίμανση και η πνευματική πρόοδος των ακροατών του και γι' αυτό φρόντιζε σε κάθε ομιλία να εξάγει και πνευματικά διδάγματα¹¹⁴.

Δόξαζε πάντα τον Θεό («Δόξα τῷ Θεῷ πάντων ἕνεκεν») και υποστήριξε ότι αυτοί που πραγματικά αδικούνται και προσβάλλονται και δεινοπαθούν, είναι εκείνοι που διαπράττουν τις αδικίες¹¹⁵.

Ο Ιερός Χρυσόστομος (349-407μ.Χ.) χαρακτηρίζει την πλεονεξία των πλουσίων ως ειδωλολατρία,¹¹⁶ διότι έτσι ονομάζει ο Παύλος την πλεονεξία¹¹⁷. Θεωρεί ότι η πλεονεξία κάνει τους ανθρώπους θηρία και δαίμονες, αθλιότερους και από τους επαίτες¹¹⁸. Πλούσιος είναι για τον Ιερό Χρυσόστομο, εκείνος ο οποίος δίνει πολλά και όχι εκείνος που έχει πολλά,¹¹⁹ επειδή ο φιλάργυρος δεν αγαπά τον πλησίον¹²⁰.

Όταν, βέβαια, συγκεντρωθούν η φιλαργυρία, η φιλαυτία¹²¹ και η αλαζονεία τότε για την τέλεια καταστροφή απομένει η αχαριστία. Διότι, πώς μπορεί να είναι ο φιλάργυρος ευχάριστος; σε ποιον θ' αναγνωρίσει ευγνωμοσύνη¹²²; Όπου, όμως, υπάρχει αγάπη, η φιλαργυρία απουσιάζει. Την φιλαργυρία, μάλιστα, την χαρακτηρίζει

¹¹⁴ Γρηγόριος, ιερομόναχος, (2018), *Ο Ιερός Χρυσόστομος*, Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα, σ. 31.

¹¹⁵ Γρηγόριος, ιερομόναχος, (2018), *Ο Ιερός Χρυσόστομος*, Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα, σ. 193.

¹¹⁶ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 4.

¹¹⁷ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 27.

¹¹⁸ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 43.

¹¹⁹ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 76.

¹²⁰ Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 264.

¹²¹ Κατά την οποία «ἡμεῖς τὰ ἡμέτερα πλημμελήματα οὐχ ὀρῶμεν» (Ι. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλῖαι εἰς τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σαούλ*, ΒΕΠΕΣ, τ. 93, σ. 374,25).

¹²² Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Όρους, σ. 305.

ως ακόρεστη μέθη και ως μανία. Οι μεθύοντες δεν γνωρίζουν ακριβώς τι πράττουν, ενώ, όσοι έχουν προσβληθεί από την μανία του πλουτισμού βαδίζουν ακάθεκτοι στην συμφορά τους, αφού όσο βλέπουν να αυξάνεται η περιουσία τους, τόσο πιο πολύ ανάβει η επιθυμία τους να κερδίζουν χρήματα. Αυτή η πονηρή όρεξή τους δεν αναχαιτίζεται μέχρις ότου οδηγηθούν στον πυθμένα της κακίας.¹²³ Σε άλλο σημείο, προκαλεί εντύπωση η σύνθεση του λόγου του περί της φιλαργυρίας: είναι η ρίζα αλλά και η ακρόπολη και ο κολοφώνας όλων των κακών και ορίζεται ως «ή λύσσα τῶν χρημάτων», από την οποία ο ‘ασθενής’ δεν μπορεί να ξεφύγει και περιπέφτει σε ολέθρια πάθη.¹²⁴ Όσοι είναι «έρασταί τῆς φιλαργυρίας», επειδή η ψυχή τους είναι γεμάτη ακαθαρσία, δεν αισθάνονται την δυσωδία στην οποία ζουν· η ζωή τους είναι όλη νόσημα από το οποίο, όταν θεραπευθούν, τότε θα δουν και θα αντιληφθούν το ειδεχθές στο οποίο ήταν βυθισμένοι.¹²⁵

Τα χρήματα πρέπει να τα έχει κάποιος για να ανακουφίζει άλλους από τη φτώχεια και όχι για να διαπραγματεύεται με τη φτώχεια¹²⁶. Γενικότερα, για τον Ιερό Χρυσόστομο, ο θαυμασμός των υλικών αγαθών δείχνει πνευματική ανωριμότητα¹²⁷.

Οι υλιστές θρηνούν για τις υποθέσεις τους, περιεργάζονται τις περιουσίες άλλων και αναλογίζονται πώς τον μεν ένα θα τον πείσουν, τον άλλον θα τον εκφοβίσουν, τον τρίτο θα τον κολακέψουν, τον άλλο θα τον εκβιάσουν, τον άλλο θα τον εξυπηρετήσουν, περιστρέφοντας στη σκέψη τους συκοφαντίες, αγορές, πωλήσεις,

¹²³ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 91, σσ. 293,26 - 294,1.

¹²⁴ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 91, σ. 260,13-20.

¹²⁵ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 94, σσ. 131,33 - 132,2.

¹²⁶ Ριζούλης, Δ., (2019), *Ἐτσι θα βγούμε ἀπὸ τὴ κρίση!*, Εκδόσεις Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα, σ. 106.

¹²⁷ *Ὁ Ιερός Χρυσόστομος*, (2014), τεύχος 4^ο, διασκευή – επιμέλεια Πρεσβύτερος Ηλίας Γ. Διακουμάκος, Εκδόσεις Παρρησία, Αθήνα, σ. 105.

διαθήκες, εγγυήσεις, τόκους, κεφάλαιο –όλο, δηλαδή, το φορτίο και το πλήθος αυτών των κακών¹²⁸.

Ειδικά περί τον τοκισμό, ο Ιερός Χρυσόστομος, τον χαρακτηρίζει ως θεσμό απάνθρωπο και τον τοκίζοντα ως αρπακτικό. Χαρακτηρίζει τους τοκιστές εμπόρους των αλλότριων συμφορών και εκμεταλλευτές της δυστυχίας των συνανθρώπων τους¹²⁹. Δανείζοντας χρήματα με τόκο στον φτωχό συνάνθρωπο, ο δανειστής τού ετοιμάζει μεγαλύτερη συμφορά. Ο Ιερός Χρυσόστομος προτείνει στον δανειστή, ως αντάλλαγμα της βοήθειας που προσφέρει, να μην πάρει τόκο, αλλά να κερδίσει με αυτή του την αγαθοεργία την αιώνια ζωή¹³⁰. Να μην χάσει κάτι μεγάλο για λίγα χρήματα που χάνονται. Να μην παραβλέπει τον πλούσιο κύριο για να κυνηγήσει τον φτωχό άνθρωπο.

Ο Κύριος θα ανταποδώσει κάθε ευεργεσία που κάνει ο δανειστής, επειδή ο άνθρωπος στενοχωριέται όταν επιστρέφει ότι δανείστηκε¹³¹. Ο δανειστής δύσκολα χαρίζει και το ένα εκατοστό από τα δανεικά, ενώ Εκείνος εκατονταπλάσια σου ανταποδίδει και την αθανασία σου χαρίζει. Ο μεν δίνει τα δανεικά βαρυγκομώντας, ενώ Εκείνος σου ανταποδίδει τις αγαθοεργίες με επαίνους και εγκώμια. Ο μεν νιώθει για τον πλησίον μίσος, ενώ Εκείνος σου ετοιμάζει με αγάπη στεφάνια δόξας. Ο δανειστής απρόθυμα σου δίνει σε αυτήν τη ζωή ό,τι σου χρωστάει, ενώ Εκείνος πρόθυμα σου δίνει και σε αυτήν τη ζωή και στην άλλη όσα δεν σου χρωστάει.

¹²⁸ *Ο Ιερός Χρυσόστομος*, (2014), τεύχος 4^ο, διασκευή – επιμέλεια Πρεσβύτερος Ηλίας Γ. Διακουμάκος, Εκδόσεις Παρρησία, Αθήνα, σσ. 107-108.

¹²⁹ Μαντζαρίδης, Γ., (2015), *Ο τόκος κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας, Σύναξη*, τεύχος 129, σσ. 29-40.

¹³⁰ Ριζούλης, Δ., (2019), *Έτσι θα βγούμε από τη κρίση!*, Εκδόσεις Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα, σ. 115.

¹³¹ Ριζούλης, Δ., (2019), *Έτσι θα βγούμε από τη κρίση!*, Εκδόσεις Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα, σ. 115.

Τι πιο ανόητο λοιπόν από το να μη γνωρίζεις πως θα αποκτήσεις το μεγαλύτερο κέρδος; Γιατί, σύμφωνα με τον Ιερό Χρυσόστομο, τα χρήματα πρέπει να τα αποκτάει κανείς σαν πραγματικός κύριος και όχι σαν δούλος τους. Κανείς δεν είναι πιο άμυαλος από τον δούλο των χρημάτων. Νομίζει ότι τα εξουσιάζει, ενώ εκείνα τον εξουσιάζουν. Ενώ στη πραγματικότητα έχει σκλαβώσει τον εαυτό του, ικανοποιείται σαν να είναι αφέντης. Ενώ βλέπει έναν λυσσασμένο σκύλο να ορμάει εναντίον της ψυχής του, αντί να τον δέσει και να τον λιώσει από την πείνα, του δίνει όλο και περισσότερη τροφή, για να γίνει πιο φοβερός και να του επιτεθεί με μεγαλύτερη ορμή¹³². Στην ουσία, όμως, τα χρήματα υπάρχουν για να εξαλείψουν τη φτώχεια και όχι να την επαυξάνουν¹³³.

Μία προσεκτικότερη μελέτη ειδικότερων χωρίων σε έργα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου φωτίζει λεπτομερέστερα τις θέσεις στο ζήτημα του δανεισμού και του τόκου. Στο «Όμιλαιοί εις την Γένεσιν», θεωρεί τόσο βαρύ αμάρτημα την επιβολή τόκου, ώστε την απαγόρευσή της υπό του Θεού χαρακτηρίζει ως λαμπρό δείγμα της φιλανθρωπίας Του. Στην αιτιολόγησή αυτής της θέσης αναφέρει ότι τόσο ο δανειστής και τοκίζων όσο και ο δανειολήπτης υπομένουν «την βλάβην», καθώς ο μὲν πλουτίζει αθέμιτα ο δε νιώθει την οικονομική κατάστασή του να επιδεινώνεται.¹³⁴

Σε ιδιαίτερα συχνές αναφορές προς τα χρήματα προβαίνει ο ιερός Πατέρας. Τα θεωρεί υπαίτια για την ζημία που υφίσταται η ψυχή του ανθρώπου, καθώς την σπαράσσουν διά πειρασμών, την πολιορκούν με επιθυμίες την καταξάνουν με ασέλγειες, την κατασχύνουν με θυμό και την κατατείνουν με τα πάθη που προκαλούν.¹³⁵ Η επιθυμία των χρημάτων ταραάζει τον λογισμό σε τέτοιον βαθμό, ώστε

¹³² Ριζούλης, Δ., (2019), *Έτσι θα βγούμε από τη κρίση!*, Εκδόσεις Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα, σ. 115.

¹³³ Μαντζαρίδης, Γ., (2015), Ο τόκος κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας, *Σύναξη*, τεύχος 129, σσ. 29-40.

¹³⁴ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Όμιλαιοί εις την Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 91, σ. 272,24-29.

¹³⁵ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Όμιλαιοί εις την Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 92, σ. 134,2-9.

θα πρέπει να επειγόμεθα για να αποφύγουμε την ολέθρια βλάβη. Έτσι μόνο θα μπορέσει ο άνθρωπος να κατακόψει την ρίζα όλων των κακών.¹³⁶ Πολλά είναι τα κακά που γεννώνται από αυτήν τη ρίζα· απονία, ραθυμία, φθόνος, κενοδοξία τα κυριότερα. Αν κοπεί εντελώς η ρίζα, τότε δεν θα «βλαστάνει τὰ πονηρὰ βλαστήματα».¹³⁷ Ακόμη περισσότερο, από την προσθήκη των χρημάτων και την αγάπη που γεννούν για τα ίδια, «τίκτονται αἱ ἐπιβουλαί, αἱ βασκανίαι, ὁ φθόνος ὁ πολὺς, τὰ μυρία ἄλλα κακά».¹³⁸

¹³⁶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία εἰς τὴν Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 92, σ. 81,6-9.

¹³⁷ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΒΕΠΕΣ, τ. 94, σσ. 158,6-10.

¹³⁸ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία εἰς τὴν Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ, τ. 93, σ. 57,17-18.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

Όσα αναφέρονται στην Αγία Γραφή καθώς και όσα παραδίδουν ο Μέγας Βασίλειος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, δεν είναι ούτε θεωρούνται ‘παρωχημένα’, αλλά ζωντανά και πιο επίκαιρα από ποτέ.

Η κριτική που ασκείται στους απερίσκεπτους δανειολήπτες και στους άσπλαχνους δανειστές οδηγεί σε οικονομικές κρίσεις και σε πολλά δεινά την κοινωνία. Το νόημα των απόψεων αυτών συναντάται στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη μέσα από τις θέσεις παγκοσμίως γνωστών οικονομολόγων, όπως είναι ο Galbraith, ο Minsky και ο Kindleberger, ενώ η κατάρρευση της Ελληνικής οικονομίας αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα των αρνητικών επιπτώσεων του δανεισμού, όπως τονίζεται στην Αγία Γραφή και εμφανίζουν οι Πατέρες Μέγας Βασίλειος και Ιωάννης Χρυσόστομος.

Πριν, όμως, αναφερθούμε στις σύγχρονες απόψεις, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στις απόψεις που διατυπώθηκαν στην Αρχαία Ελλάδα της κλασικής εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Σύγχρονες απόψεις οικονομολόγων για τον δανεισμό και τον τόκο

Εισαγωγικά: από τον Αριστοτέλη και τον Πλούταρχο στη σημερινή εποχή

Σε κάθε σημαντική εξέλιξη της ανθρώπινης διανόησης, έτσι και στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων, αναφαίνονται οι ρίζες της στην Αρχαία Ελλάδα. Την ιδέα

ότι τα οικονομικά αποτελούν μια επιστήμη, ένα σώμα γνώσεων, πρώτος τη συνέλαβε ο Σωκράτης και την κατέγραψε για λογαριασμό του ο Ξενοφώντας¹³⁹.

Ο Ξενοφών (435-354π.Χ.) ασχολείται με οικονομικά θέματα σε δύο κυρίως έργα του, τον «Οικονομικό» και τους «Πόρους» (ή «περί Προσόδων») και ευκαιριακά στην «Κύρου Παιδεία».

Στον *Οικονομικό* ο Ξενοφών καταγράφει ως αυτήκοος μάρτυρας (για λόγους αληθοφάνειας), τη συζήτηση Σωκράτη - Κριτόβουλου για την οικονομία, δηλαδή την τέχνη της διαχείρισης του σπιτικού και της οικογενειακής (κτηματικής) περιουσίας¹⁴⁰.

Ο Ξενοφώντας πρότεινε να συμπεριφερθεί η πόλη, δηλαδή οι δημόσιοι φορείς, ως επιχειρηματίας, εάν επιδιώκεται να αυξηθούν τα έσοδά της, και συνιστούσε τη συγκέντρωση κρατικών κεφαλαίων και τη χρησιμοποίησή τους με διάφορους τρόπους, μεταξύ των οποίων συμπεριλάμβανε και τον δανεισμό τους με αγοραίο τόκο σε ιδιώτες επιχειρηματίες¹⁴¹.

Ο Πλάτωνας (472-347 π.Χ.), θεωρώντας ότι οι οικονομικές συνδιαλλαγές εμπεριέχουν τη πιθανότητα άδικων πράξεων, τόνισε ότι η αδικία αυξάνεται σε μια πλούσια πολιτεία που επικρατεί η κατανάλωση των αγαθών πολυτελείας¹⁴². Για τον Πλάτωνα, το χρήμα ήταν «όργανο» που αντιπροσωπεύεται από ένα υλικό αγαθό και

¹³⁹ Δούκας, Π., (2005), *Οικονομικές θεωρίες, αρχές διοίκησης και Αρχαία Ελληνική σκέψη*, Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, σ. 57.

¹⁴⁰ Ξενοφώντας, (2004), *Οικονομικός*, Εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα, σ. 46.

¹⁴¹ Δρακόπουλος, Στ., και Καραγιάννης, Αν., (1999), *Συνοπτική ιστορία οικονομικής σκέψης*, Εκδοτικός οίκος Interbooks, Αθήνα, σ. 18.

¹⁴² Καραγιάννης, Αν., (1998), *Ιστορία οικονομικής σκέψης προ-κλασική περίοδος*, Εκδοτικός οίκος Interbooks, Αθήνα, σ. 113.

εκτελεί τις εξής λειτουργίες: ως μέσο ανταλλαγής και ως μέτρο αξιών. Περιορίζει δε τη σημασία της χρήσης του χρήματος ως μέσο συσσώρευσης και διατήρησης πλούτου¹⁴³.

Ο Πλάτωνας, για να εξαλειφθεί η φτώχεια και να αποφευχθούν οι συγκρούσεις μεταξύ των πολιτών, πρότεινε, μεταξύ άλλων μέτρων, να μην επιτρέπεται ο τόκος για δάνεια: «αν περάσει ολόκληρος χρόνος, μολονότι τα χρήματα των δανείων δεν αποφέρουν γενικά τόκο, αυτός θα είναι υποχρεωμένος να πληρώσει έναν οβολό το μήνα για κάθε δραχμή που χρωστάει»¹⁴⁴.

Ο σημαντικότερος όμως από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς σχετικά με την οικονομική σκέψη είναι ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.). Αυτός πρώτος προέβη σε συστηματική ανάλυση οικονομικών φαινομένων, η οποία και έμελλε να επηρεάσει σημαντικά τη σκέψη των συγγραφέων του Μεσαίωνα που ασχολήθηκαν και με οικονομικά θέματα.

Υπάρχουν δύο βιβλία με τον τίτλο «*Οικονομικά*» που μας έχουν παραδοθεί με το αριστοτελικό corpus, από τα οποία όμως κανένα δεν μπορεί να θεωρηθεί γνήσιο έργο του Αριστοτέλη¹⁴⁵. Υπάρχει και ένα τρίτο, το οποίο έχει διασωθεί σε δύο λατινικές παραλλαγές.

Ο Αριστοτέλης βλέπει το ρόλο του χρήματος ως μέτρου της ανταλλακτικής αξίας και ως γενικού ανταλλακτικού μέσου¹⁴⁶. Και οι δύο αυτές ιδιότητες του χρήματος έχουν ως σκοπό τη διευκόλυνση της ανταλλαγής των αγαθών. Ως χρήμα ο Αριστοτέλης

¹⁴³ Καραγιάννης, Αν., (1998), *Ιστορία οικονομικής σκέψης προ-κλασική περίοδος*, Εκδοτικός οίκος Interbooks, Αθήνα, σ. 114.

¹⁴⁴ Καραγιάννης, Αν., (2007), *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 243-244.

¹⁴⁵ Αριστοτέλης, (1992), *Άπαντα: Μεγάλα Ηθικά, Οικονομικός, Περί Αρετών και Κακιών*, τόμος 4, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, σ. 251.

¹⁴⁶ Θεοχάρης, Ρ., (1983), *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, τόμος πρώτος, δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 21.

θεωρεί ότι καθιερώνεται ένα χρήσιμο αγαθό και υποστηρίζει ότι τα μέταλλα έχουν ιδιότητες που τα καθιστούν κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν για τον σκοπό αυτό.

Η καθιέρωση ενός χρήσιμου αγαθού είτε με έθιμο είτε με νόμο ως χρήματος το καθιστά νόμισμα το οποίο πλέον, κατά γενική συμφωνία, είναι αντιπροσωπευτικό της ζήτησεως και χρησιμοποιείται για να μετρά την ανταλλακτική αξία όλων των πραγμάτων¹⁴⁷.

Ο Αριστοτέλης, εκτός από τον ρόλο του χρήματος ως ανταλλακτικής αξίας και ως γενικού ανταλλακτικού μέσου, υποδεικνύει και μια τρίτη ιδιότητα του χρήματος: μπορεί να συσσωρευθεί και να αποθησαυρισθεί ή να χρησιμοποιηθεί προς δανεισμό. Ενώ θεωρεί ως «φυσική» τη χρησιμοποίηση του χρήματος προς διευκόλυνση των συναλλαγών, θεωρεί ως «μη φυσική» και, επομένως, ηθικώς καταδικαστέα τη χρησιμοποίηση του χρήματος προς αποθησαυρισμό ή προς λήψη τόκου¹⁴⁸.

Ο τοκισμός ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως δανεισμός χρημάτων επί τόκω¹⁴⁹. Από όλους τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να αποκτήσει χρήματα, ο τοκισμός είναι ο πλέον αντίθετος προς τη φύση. Η είσπραξη τόκων από δανεισμό χρημάτων δεν είναι αποτέλεσμα της χρήσης του χρήματος σύμφωνα με τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Γι' αυτό, λέει ο Αριστοτέλης, οι άνθρωποι δικαίως μισούν την τοκογλυφία (*όβολοστατική*)¹⁵⁰. Το χρήμα είναι στείρο και δεν πρέπει να γεννάει χρήμα, δηλαδή να αυξάνεται λόγω του τόκου. Ο τόκος στην ουσία είναι νόμισμα του

¹⁴⁷ Θεοχάρης, P., (1983), *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, τόμος πρώτος, δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 22.

¹⁴⁸ Θεοχάρης, P., (1983), *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, τόμος πρώτος, δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 22.

¹⁴⁹ Λιανός, Θ., (2012), *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ. 80.

¹⁵⁰ Λιανός, Θ., (2012), *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σσ. 80-81.

νομίματος και τότε το χρήμα από μέσο γίνεται σκοπός¹⁵¹. Αρνείται, επίσης, τον παραγωγικό ρόλο των δανείων, τα οποία δίδονται για κατανάλωση στους πτωχούς¹⁵².

Η θέση του Αριστοτέλη σε αυτό το ζήτημα έχει καθαρά ηθική βάση. Δεν ασχολείται με τους λόγους οι οποίοι οδηγούν στην πληρωμή τόκου ούτε διατυπώνει οποιαδήποτε θεωρία περί τόκου. Θεωρεί τον τόκο αντίθετο προς τη φύση, καθώς εκτρέπει το χρήμα από τη φυσική λειτουργία του και το μεταλλάσσει σε αντικείμενο εμπορίας¹⁵³.

Η καταδίκη της τοκοληψίας από τον Αριστοτέλη έμελλε και αυτή να επηρεάσει σημαντικά την σκέψη των συγγραφέων του Μεσαίωνα¹⁵⁴. Ο Χριστιανισμός νωρίς υιοθέτησε τμήματα της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ώστε ουσιαστικά η μετααρχαϊκή και μεσαιωνική επιστημονική σπουδή να τελεί υπό την επίδραση της λογικής του¹⁵⁵.

Δεν πρέπει λοιπόν να παραβλέπονται και οι οικονομικοί παράγοντες, διότι ο εξοβελισμός τους από την ιστορική έρευνα αναδύει προκατάληψη¹⁵⁶.

Σημαντική είναι όμως και η συμβολή του Πλούταρχου (περ. 45 - περ. 120 μ.Χ.), ο οποίος καταγόταν από εύπορη αριστοκρατική οικογένεια της Χαιρώνειας της Βοιωτίας. Το έργο του: *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, ανήκει στα *Ηθικά* του.

¹⁵¹ Κανελλόπουλος, Αθ., (1996), *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, πρώτος τόμος, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 327.

¹⁵² Κανελλόπουλος, Αθ., (1996), *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, πρώτος τόμος, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 327.

¹⁵³ Κανελλόπουλος, Αθ., (1996), *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, πρώτος τόμος, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 327.

¹⁵⁴ Θεοχάρης, Ρ., (1983), *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, τόμος πρώτος, δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 22.

¹⁵⁵ Κανελλόπουλος, Αθ., (1996), *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, πρώτος τόμος, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 313.

¹⁵⁶ Αγουρίδης, Σ., (2005), *Δοκίμα στις ρίζες του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Έννοια, Αθήνα, σ. 154.

Η ιδιαίτερη ζέση με την οποία ο –συνήθως ήπιος και χαμηλών τόνων– συγγραφέας τους επιδίδεται στην κατακεραύνωση του φαινομένου του αλόγιστου δανεισμού (από την πλευρά των οφειλετών), καθώς και της απληστίας και της βαναυσότητας των πιστωτών, πρόκειται για ένα έργο της ώριμης περιόδου του Πλούταρχου και συγκεκριμένα για ομιλία γραμμένη το νωρίτερο το 92 μ.Χ., όταν η Αθήνα και άλλες Ελληνικές πόλεις μαστίζονταν από τις συνέπειες της υπερχρέωσης σε εγχώριους, αλλά κυρίως ξένους –ως επί το πλείστον Ιταλούς– πιστωτές και στους αντιπροσώπους τους¹⁵⁷.

Ο Πλούταρχος θεωρεί ότι οι οφειλέτες είναι δούλοι όλων των δανειστών ενώ οι δανειστές σαν όρνεα τους κατακρεουργούν και τους κατασπαράζουν¹⁵⁸. Τα χρέη φέρνουν πολλά βάσανα και πολλούς τόκους, που δύσκολα ξεριζώνονται¹⁵⁹. Ο Πλούταρχος σημειώνει ότι, όσα λέει, δεν είναι επειδή έχει κηρύξει τον πόλεμο στους δανειστές, αλλά για να δείξει σε όσους σπεύδουν απερίσκεπτα να δανειστούν, πόση ντροπή φέρνει αυτό και πόση στέρηση της ελευθερίας, καθώς και ότι ο δανεισμός είναι πράξη υπέρτατης αφροσύνης και μαλθακότητας¹⁶⁰.

Ο Πλούταρχος προβαίνει σε αναφορά και σε αυτό που στη σύγχρονη εποχή θεωρούμε ως δανεισμό για κάλυψη καταναλωτικών αναγκών και αναγκών πολυτελείας. Χρεωνόμαστε, αναφέρει, για να πληρώσουμε όχι το ψωμί και το κρασί (βασικά στοιχεία διατροφής της εποχής του Πλούταρχου) αλλά για εξοχικές κατοικίες,

¹⁵⁷ Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περί τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, οπισθόφυλλο βιβλίου.

¹⁵⁸ Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περί τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ. 19.

¹⁵⁹ Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περί τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ. 21.

¹⁶⁰ Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περί τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ. 27.

δούλους, μουλάρια, ανάκλιτρα και τραπεζώματα καθώς και για τη χρηματοδότηση θεαμάτων¹⁶¹.

Τα θέματα αυτά του δανεισμού, του τόκου και των κρίσεων που προκαλούν σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, τα έθιξαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς αλλά συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο και σήμερα –ιδίως μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008. Μετά την πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση, το περιεχόμενο των απόψεων που είχαν εκφράσει επιφανείς παγκοσμίως γνωστοί οικονομολόγοι, όπως ο Galbraith, ο Minsky και ο Kindleberger, αποτέλεσαν αντικείμενο έντονης επίκαιρης συζήτησης.

1.1 John Kenneth Galbraith (Κεϋνσιανισμός): Δανεισμός και κρίσεις

Ο John Kenneth Galbraith υπήρξε ένας από τους κορυφαίους οικονομολόγους διανοητές του 20^{ου} αιώνα, ο οποίος γεννήθηκε στις 15 Οκτωβρίου 1908 στο Οντάριο του Καναδά και απεβίωσε στις 30 Απριλίου 2006 στο Καίμπριτζ της Μασαχουσέτης¹⁶². Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ στη Βρετανία και επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον John Maynard Keynes, ενώ ήταν οικονομικός σύμβουλος του προέδρου J. F. Kennedy, γινόμενος παγκοσμίως γνωστός το 1958 από το βιβλίο του «Η Κοινωνία της Αφθονίας»¹⁶³. Ο Galbraith ήταν ένας κεϋνσιανός οικονομολόγος. Οι κεϋνσιανοί οικονομολόγοι ήταν θιασώτες της θεωρίας τού John Maynard Keynes, ο οποίος

¹⁶¹ Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ. 35.

¹⁶² Δονάτος, Γ., (2009), Τζων Κέννεθ Γκαλμπραϊθ, στο Συλλογικό έργο: *John Kenneth Galbraith: σε αναζήτηση της «καλής κοινωνίας»*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις ΕΠΕ, Αθήνα, σ. 11.

¹⁶³ Κιστέινη, Ν., Αμποτ, Τ., Φαρντόν, Τ., Κένεντι, Φ., Μίντγουέι, Τ., Γουάλας, Κ., και Γουίκς, Μ., (2020), *Η οικονομία με απλά λόγια*, Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα, σ. 337.

υποστήριζε ότι η κυβέρνηση πρέπει να ακολουθεί ενεργές πολιτικές για την σταθεροποίηση των οικονομικών διακυμάνσεων¹⁶⁴.

Τα 33 βιβλία που έγραψε είναι επίκαιρα μέχρι σήμερα και προκαλούν ευρείες συζητήσεις αλλά και αντιδράσεις. Ήταν ο πρώτος που είχε αντιληφθεί ότι η Αμερική, αργότερα η Ευρώπη και η Ιαπωνία, έμπαιναν στην κοινωνία του καταναλωτισμού.

Ο Galbraith έχει αναφερθεί σε πλήθος οικονομικών, χρηματο-οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων αλλά στην παρούσα εργασία θα γίνει εστίαση σε θέματα που έχουν σχέση με τον δανεισμό και τον τόκο και τις κρίσεις που προκαλούν. Κατά την άποψή του, το βασικό χαρακτηριστικό του 21^{ου} αιώνα είναι ένα εταιρικό σύστημα βασισμένο στην αχαλίνωτη δύναμη του αυτοπλουτισμού¹⁶⁵.

Μίλησε για τη νομισματική αυταπάτη, αναφέροντας ότι επηρεάζεται η οικονομία από τη μεταβολή των επιτοκίου και, κατ' επέκταση, του τόκου¹⁶⁶. Μια αύξηση του τόκου οδηγεί σε άνοδο στο κόστος δανεισμού, επιβαρύνοντας τις επενδύσεις και μειώνοντας την ανάπτυξη.

Η ζημιά από μια κρίση, όπως η χρηματιστηριακή κρίση στις ΗΠΑ, το 1987, είναι το μεγάλο υπόλοιπο χρέους που δημιουργείται λόγω του δανεισμού και το ύψος των οφειλόμενων τόκων¹⁶⁷.

Για τον Galbraith, όλες οι οικονομικές καινοτομίες εμπεριέχουν, υπό τη μία ή την άλλη μορφή, τη δημιουργία χρέους –δηλαδή, δανεισμού– και σε όλες τις κρίσεις υπάρχει ο παράγοντας χρέος που, είτε με τη μία είτε με την άλλη μορφή, έχει πέσει

¹⁶⁴ Mishkin, F., (2015), *Μακροοικονομική: πολιτική και πρακτική*, Εκδόσεις Utopia, Αθήνα, σ. 767.

¹⁶⁵ Galbraith, J.K., (2006), *Τα οικονομικά της αθώας απάτης*, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, σ. 69.

¹⁶⁶ Galbraith, J.K., (1970), *Η κοινωνία της αφθονίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 227-228.

¹⁶⁷ Galbraith, J.K., (1993), *Οικονομική ευφορία: μια συνοπτική ιστορία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη και Σία Ε.Ε., Αθήνα, σσ. 109-110.

επικίνδυνα έξω από τον προγραμματισμό σε σχέση με τα μέσα πληρωμής¹⁶⁸. Το φαινόμενο αυτό έχει ενταθεί λόγω της ικανότητας και του νόμιμου δικαιώματος των εμπορικών τραπεζών να δημιουργούν δάνεια πολλές φορές υψηλότερα από τις αρχικές καταθέσεις.

Ο δανεισμός και η κερδοσκοπική διάθεση οδήγησαν το 1929 αλλά και το 2008 σε μια μεγάλη οικονομική παγκόσμια ύφεση. Μετά από το Μεγάλο Κραχ του 1929, ήρθε η Μεγάλη Ύφεση, η οποία διήρκεσε, με διαφορετικούς ρυθμούς, δέκα χρόνια¹⁶⁹. Το 1933, σχεδόν ο ένας στους τέσσερις, στις ΗΠΑ ήταν χωρίς εργασία¹⁷⁰.

Όπως τονίζει ο Galbraith, μεγάλο μέρος της κερδοσκοπίας στηρίζεται σε δάνεια με υψηλά επιτόκια, τα οποία οδηγούν σε κρίση¹⁷¹ και σε πολλά αρνητικά επακόλουθα, όπως είναι η αύξηση των αυτοκτονιών¹⁷². Ο δανεισμός είναι βασικό στοιχείο μιας οικονομικής και κοινωνικής κρίσης και τα κερδοσκοπικά επεισόδια μαζικής παραφροσύνης χαρακτηρίζονται πάντα από τα εξής χαρακτηριστικά στοιχεία¹⁷³:

- 1) Κάποιο τεχνούργημα ή καινοτομία ή κάποια βελτίωση δήθεν νέα και επιθυμητή οδηγεί σε αύξηση της τιμής του αντικειμένου της κερδοσκοπίας.
- 2) Η αύξηση της τιμής του αντικειμένου και οι διανοιγόμενες προοπτικές, προσελκύουν νέους αγοραστές με αποτέλεσμα η τιμή να συνεχίσει να αυξάνεται.
- 3) Η κερδοσκοπία, που δημιουργείται από μόνη της, αποκτά δική της ορμή.

¹⁶⁸ Galbraith, J.K., (1993), *Οικονομική ευφορία: μια συνοπτική ιστορία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη και Σία Ε.Ε., Αθήνα, σ. 27.

¹⁶⁹ Galbraith, J.K., (2000), *Το μεγάλο κραχ του 1929*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 285.

¹⁷⁰ Galbraith, J.K., (2000), *Το μεγάλο κραχ του 1929*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 285.

¹⁷¹ Galbraith, J.K., (2000), *Το μεγάλο κραχ του 1929*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σ. 287.

¹⁷² Galbraith, J.K., (2000), *Το μεγάλο κραχ του 1929*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σσ. 223-224.

¹⁷³ Galbraith, J.K., (1993), *Οικονομική ευφορία: μια συνοπτική ιστορία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη και Σία Ε.Ε., Αθήνα, σσ. 11-31.

- 4) Όλες οι οικονομικές καινοτομίες εμπεριέχουν, υπό τη μία ή την άλλη μορφή, τη δημιουργία χρέους που εξασφαλίζεται περισσότερο ή λιγότερο επαρκώς από τα πραγματικά περιουσιακά στοιχεία. Σε όλες τις κρίσεις υπάρχει ο παράγοντας χρέος, που, είτε με τη μία είτε με την άλλη μορφή, έχει πέσει επικίνδυνα έξω από τον προγραμματισμό σε σχέση με τα μέσα πληρωμής.
- 5) Τότε δημιουργούνται δύο ομάδες συμμετεχόντων. Εκείνοι που πείθονται ότι κάποια νέα διαδικασία αύξησης των τιμών βρίσκεται σε εξέλιξη και προσδοκούν ότι η αγορά θα διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα και θα ανέβει ακόμη περισσότερο και ενδεχομένως απεριόριστα. Η αγορά τότε προσαρμόζεται προς μια νέα κατάσταση με μεγάλες και ακόμη πιο απεριόριστα αυξανόμενες αποδόσεις και δημιουργούμενες αξίες. Είναι επίσης και εκείνοι που – επιφανειακά είναι πιο ‘καπάτσοι’ και κατά κανόνα λιγότεροι τον αριθμό– νομίζουν ή πιστεύουν ότι θα αντιληφθούν έγκαιρα τη κερδοσκοπική διάθεση της στιγμής. Αυτοί είναι αποφασισμένοι να ακολουθήσουν το ογκούμενο κύμα. Η ευφυΐα τους –είναι πεπεισμένοι ότι– θα τους επιτρέψει να αποχωρήσουν πριν ολοκληρώσει η κερδοσκοπία την πορεία της.
- 6) Η κερδοσκοπία εξαγοράζει την ευφυΐα όσων ασχολούνται με αυτήν και δημιουργεί την μαζική ψυχολογία της κερδοσκοπικής διάθεσης, οπότε το πλήθος μετατρέπει το άτομο από λογικά σκεπτόμενο σε ανόητο. Ενισχύονται τα σφάλματα της ματαιοδοξίας και της πίστης στην υπερβολική ευφυΐα όσων ασχολούνται με την κερδοσκοπία.
- 7) Σε κάθε κερδοσκοπικό επεισόδιο υπάρχει η ευφορία και η μαζική φυγή από την πραγματικότητα, η οποία αποκλείει κάθε σοβαρή μελέτη της πραγματικής φύσης των όσων συμβαίνουν.

- 8) Οι συμμετέχοντες χαρακτηρίζονται από υπερβολικά μικρή οικονομική μνήμη. Αυτό έχει ως συνέπεια η οικονομική καταστροφή να ξεχνιέται γρήγορα.
- 9) Δημιουργείται μια απατηλή σχέση ανάμεσα στο χρήμα και την ευφύια. Δηλαδή, δημιουργείται μια ισχυρή τάση πίστης ότι, όσο πιο πολλά χρήματα –είτε ως εισόδημα είτε ως περιουσιακά στοιχεία– διαθέτει ή έχει με αυτά σχέση ένα άτομο, τόσο πιο βαθιά και πιο επιβλητική είναι η οικονομική και η κοινωνική του αντίληψη και τόσο πιο έξυπνες και διεισδυτικές είναι οι πνευματικές του ικανότητες. Το χρήμα είναι το μέτρο των επιτευγμάτων και, όσο πιο πολλά είναι τα χρήματα, τόσο μεγαλύτερα είναι τα επιτεύγματα και η ευφύια που τα υποστηρίζει.
- 10) Μετά από όλα αυτά πάντα ακολουθεί μια κρίση, ένα αναπόφευκτο κραχ, μια μεγάλη πτώση. Δεν κατηγορείται, όμως, η κερδοσκοπική διάθεση και μανία ολόκληρης της κοινωνίας, αλλά μετά από μια χρονική περίοδο θυμού, αυτοκριτικής και εκτόξευσης κατηγοριών, ο συνολικός θυμός στρέφεται εναντίον των ατόμων που στο παρελθόν αποτελούσαν αντικείμενο μεγάλου σεβασμού για τη φαντασία τους και την οξύτητα του πνεύματός τους όσον αφορά στα οικονομικά θέματα. Ο εγκλεισμός τους –ενίοτε– στη φυλακή θα γίνει δεκτός με την πρέπουσα ικανοποίηση.

Ο Galbraith θεωρεί ότι το χρήμα είναι εκπληκτικό, διότι επανειλημμένα, στο πέρασμα των αιώνων, οι άνθρωποι φαντάστηκαν πως έχουν κυριαρχήσει στο μυστικό του χωρίς τέλος πολλαπλασιασμού του¹⁷⁴. Δηλαδή, στη δυνατότητα μια αρχική κατάθεση, μέσω του δανεισμού, μπορεί να πολλαπλασιαστεί και να αυξηθεί η προσφορά και η κυκλοφορία του χρήματος.

¹⁷⁴ Galbraith, J.K., (1976), *Το χρήμα*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 10.

1.2 Hyman Minsky (Μετακεϋνσιανισμός): Δανεισμός και χρηματοπιστωτική αστάθεια

Ο Hyman Minsky ανήκει στους μετα-κεϋνσιανούς οικονομολόγους, οι οποίοι μεταξύ άλλων υποστηρίζουν ότι οι επιχειρήσεις έχουν χρέη και τα νοικοκυριά περιουσιακά στοιχεία τα οποία πιθανώς να δημιουργούν σημαντικούς χρηματοπιστωτικούς περιορισμούς¹⁷⁵. Οι απόψεις τού Minsky, όπως και του Kindleberger, έγιναν ιδιαίτερα επίκαιρες μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης τού 2008.

Ο Minsky (1976, 1981), με καινοτόμο έργο περί την συμπεριφορά των τραπεζών και των οφειλετών, έδειξε πως η μεταξύ τους αλληλεπίδραση μπορεί να αποτελέσει πηγή αστάθειας. Ανέπτυξε μια χρηματοπιστωτική προσέγγιση της λειτουργίας της οικονομίας, γνωστή και ως η υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας ή της χρηματοπιστωτικής ευθραυστότητας¹⁷⁶.

Σύμφωνα με την υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας, η μετάβαση από έναν ενάρετο σε έναν φαύλο κύκλο μπορεί να μη σχετίζεται με τις εξελίξεις στον πραγματικό τομέα της οικονομίας¹⁷⁷. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Minsky, οι οικονομικές διακυμάνσεις οφείλονται σε ασταθείς συμβάσεις που αναπτύσσονται στη χρηματοπιστωτική σφαίρα και στην άπληστη συμπεριφορά των οικονομικά δρώντων.

¹⁷⁵ Lavoie, M., (2018), *Εισαγωγή στη Μετα-Κεινσιανή οικονομική θεωρία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σσ. 36-37.

¹⁷⁶ Lavoie, M., (2018), *Εισαγωγή στη Μετα-Κεινσιανή οικονομική θεωρία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 99.

¹⁷⁷ Lavoie, M., (2018), *Εισαγωγή στη Μετα-Κεινσιανή οικονομική θεωρία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 100.

Τα νοικοκυριά, οι επιχειρήσεις και οι τράπεζες τείνουν να υιοθετούν πιο ριψοκίνδυνες συμπεριφορές και στρατηγικές σε περιόδους οικονομικής άνθησης ή έπειτα από μια μακρά περίοδο υψηλής μεγέθυνσης. Σε αυτές τις συνθήκες, σύμφωνα με τον Minsky, οι τράπεζες μειώνουν τα ασφάλιστρα κινδύνου και χαλαρώνουν τα κριτήρια χορήγησης δανείων, αποδεχόμενες πλέον υψηλότερα επίπεδα χρέους. Με άλλα λόγια, μία περίοδος σχετικής σταθερότητας και ανόδου της οικονομικής δραστηριότητας οδηγεί τελικά σε υψηλότερη χρηματοπιστωτική αστάθεια. Η χρηματοπιστωτική ευθραυστότητα θα υποκινήσει μια πιο κερδοσκοπική συμπεριφορά, με αύξηση των επιτοκίων, καθιστώντας ολοένα και πιο δύσκολη την πληρωμή των τόκων επί του συσσωρευμένου χρέους¹⁷⁸. Η κατάσταση αυτή μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε μια χρηματιστηριακή κατάρρευση, εκτός και αν υπάρξει παρέμβαση από κυβέρνηση και κεντρική τράπεζα.

Από την ανάλυση του Minsky προκύπτει ότι δομικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων οικονομιών είναι η αστάθεια, εξαιτίας της εύθραυστης και ενδογενώς ασταθούς χρηματοπιστωτικής διάρθρωσής τους. Το οικονομικό σύστημα αναπτύσσει ενδογενή εξέλιξη και από χρηματοοικονομική δομή αντισταθμιστή (hedge) αποκτά δομή κερδοσκόπου (speculative) και ponzi¹⁷⁹.

Βασικές αιτίες αυτής της εξέλιξης είναι η συμπεριφορά και η κερδοσκοπική κερδοφορία του χρηματοπιστωτικού συστήματος και ειδικότερα του τραπεζικού τομέα, καθώς οι τράπεζες έχουν την τάση να υποεκτιμούν τον πιστωτικό κίνδυνο και

¹⁷⁸ Lavoie, M., (2018), *Εισαγωγή στη Μετα-Κεινσιανή οικονομική θεωρία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 100.

¹⁷⁹ Αργεΐτης, Γ., (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 30. Η κερδοσκοπία ponzi, εμφανίζεται όταν το χρέος στο σύστημα διογκώνεται συνεχώς ώσπου γίνεται τελικά αντιληπτό ότι είναι αδύνατον να αποπληρωθεί και τότε κάποιος πρέπει να πληρώσει το τίμημα αυτής της συστημικής αφερεγγυότητας (Marion, D., επιμ. (2011), *50 Οικονομικές Θεωρίες*, Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα, σ.62).

να παρέχουν δάνεια σε κράτη, νοικοκυριά και επιχειρήσεις, με χαλαρά κριτήρια, παρ' ότι υπάρχουν υψηλές πιθανότητες μη αποπληρωμής των χρεών. Οι τράπεζες συνιστούν τη βάση της διαδικασίας δημιουργίας και αποπληρωμής χρέους¹⁸⁰. Κατά συνέπεια, κρίσιμη παράμετρος για την σταθερότητα/αστάθεια του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι η ικανότητα των οικονομικών μονάδων και της εθνικής οικονομίας να δημιουργούν εισοδήματα και ρευστότητα έτσι, ώστε να εξυπηρετούνται οι δανειακές υποχρεώσεις από τη συσσώρευση χρέους¹⁸¹.

Η υπόθεση χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Minsky προσφέρει το μεθοδολογικό πλαίσιο για τη διερεύνηση της αστάθειας του Ελληνικού κρατικού τομέα της οικονομίας. Ο δημόσιος τομέας είναι ponzi όταν το πρωτογενές πλεόνασμα δεν δημιουργεί ρευστότητα ικανή να χρηματοδοτήσει την αποπληρωμή του συνόλου των τόκων. Όταν, μάλιστα, ο κρατικός προϋπολογισμός έχει πρωτογενές έλλειμμα, όπως είχε ο Ελληνικός κρατικός προϋπολογισμός στις εποχές πριν την ένταξη σε Μνημόνια προσαρμογής, τότε είναι ultra-Ponzi¹⁸². Δηλαδή, γίνεται φανερό ότι τότε το κράτος είναι αναγκασμένο για να εκδώσει νέο χρέος όχι μόνο για να πληρώσει τα δάνεια και τους αναλογούντες τόκους αλλά και για να χρηματοδοτήσει πρωτογενείς δαπάνες του.

Ένα κράτος, όπως και ένας ιδιώτης, μπορεί να περιέλθει σε κατάσταση Ponzi ή ultra-Ponzi, από άσκηση εσφαλμένης πολιτικής, λάθη σε επενδύσεις και αποφάσεις διαχείρισης, έκτακτα δυσμενή γεγονότα, παρασιτική κουλτούρα, απληστία, φοροδιαφυγή κ.τ.π.

¹⁸⁰ Αργεΐτης, Γ., (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 33.

¹⁸¹ Αργεΐτης, Γ., (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 33.

¹⁸² Αργεΐτης, Γ., (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 112.

1.3 Charles Kindleberger (Οικονομικές κρίσεις): Δανεισμός και οικονομικές «φούσκες»

Οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις αποτελούν δομικό φαινόμενο της εμπορευματικής και καπιταλιστικής οικονομίας¹⁸³.

Η συμπεριφορά των ατόμων, ακόμη και με τα πιο σύγχρονα επιστημονικά εργαλεία και τις μεθόδους και τα σύνθετα ηλεκτρονικά πληροφοριακά συστήματα, δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί και να προβλεφθεί.

Οι χρηματοοικονομικές κρίσεις κατά την εξέταση της Ιστορίας συνδέονται με τη δημιουργία της ψυχολογίας του όχλου ή της αγέλης ή της μάζας. Τότε οι επενδυτές που γίνονται μάζα ή όχλος, χαρακτηρίζονται από παρορμητικότητα, αστάθεια, οξυθυμία, υποβλητικότητα και ευπιστία. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με τις παραδόσεις, τον χρόνο, τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς και τη μόρφωση διαμορφώνουν και επηρεάζουν την επενδυτική συμπεριφορά.

Σύμφωνα με τον Τσαρλς Κίντλεμπεργκερ, ο οποίος στηρίζεται στις απόψεις του Minsky¹⁸⁴, υπάρχει επιθετική εμφάνιση της κερδοσκοπικής δραστηριότητας των επενδυτών στις κεφαλαιαγορές, ενώ προκύπτουν συγκεκριμένα στάδια ή φάσεις στις χρηματο-οικονομικές κρίσεις, οι οποίες συνδέονται με μεγάλη αύξηση του δανεισμού¹⁸⁵.

Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, η έλλειψη χρημάτων και ρευστότητας είναι η ρίζα όλων ή σχεδόν όλων των κακών στην οικονομία. Το κύριο δίδαγμα από τη

¹⁸³ Μελάς, Κ., (2011), *Οι σύγχρονες κρίσεις του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος (1974-2008)*, Εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, σ. 145.

¹⁸⁴ Kindleberger, C., Aliber, R., (2005), *Manias, panics and crashes: a history of financial crises*, fifth edition, Palgrave Macmillan, New York, σσ. 21-32.

¹⁸⁵ Συριόπουλος, Κ., Παπαδάμου, Σ., (2016), *Εισαγωγή στην τραπεζική οικονομική και τις κεφαλαιαγορές*, Εκδόσεις Utopia, Αθήνα, σ. 346 και Kindleberger, C., Aliber, R., (2005), *Manias, panics and crashes: a history of financial crises*, fifth edition, Palgrave Macmillan, New York, σσ. 21-54, 239-255.

παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση που είναι ακόμα σε εξέλιξη, είναι ότι, μακροπρόθεσμα, το μοντέλο ανάπτυξης που στηρίχθηκε στην αδιάκοπη αύξηση του χρέους τα τελευταία είκοσι χρόνια πριν την έναρξή της, είχε φθάσει στο τέλος του. Μια κρίση χρέους έχει τουλάχιστον τέσσερις συνεπαγωγές:

- 1) Όσο υψηλότερη είναι η πιθανότητα αθέτησης πληρωμής του χρέους, τόσο υψηλότερος είναι ο συντελεστής του τόκου που απαιτούν οι επενδυτές. Τότε, βέβαια, αυξάνεται και η πιθανότητα αθέτησης πληρωμής του χρέους.
- 2) Δεν απαιτούνται μεγάλες διαφορές στα θεμελιώδη στοιχεία μιας χώρας για να προκύψουν διαφορές στα αποτελέσματα. Δηλαδή, δύο οικονομίες μπορούν να έχουν παρόμοια θεμελιώδη στοιχεία, αλλά στη μία να υπάρχει μια ισορροπία όπου η κυβέρνηση μπορεί να εκδώσει χρέος σε ένα χαμηλό επιτόκιο, ενώ στην άλλη η μόνη ισορροπία να είναι αυτή στην οποία η κυβέρνηση αδυνατεί να εκδώσει ομολογιακό δάνειο σε οποιοδήποτε επιτόκιο.
- 3) Η αδυναμία πληρωμής του χρέους, όταν αυτή επέρχεται, μπορεί πάντα να είναι τελείως απροσδόκητη.
- 4) Η τέταρτη συνεπαγωγή είναι η πλέον ξεκάθαρη. Η αθέτηση πληρωμής του χρέους δεν εξαρτάται μόνο από αυτο-εκπληρούμενες πεποιθήσεις αλλά και από τα θεμελιώδη στοιχεία της οικονομίας. Ειδικότερα, μια αύξηση στο ποσό που θέλει να δανειστεί η κυβέρνηση, μια αύξηση στον συντελεστή του τόκου ασφαλείας και μια μετατόπιση προς τα κάτω της κατανομής των δυνητικών εσόδων, όλα αυτά καθιστούν πιθανότερη την αδυναμία εξόφλησης του χρέους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το παράδειγμα της Ελλάδας

Η προσαρμογή της Ελλάδας ξεκίνησε με μεγάλη καθυστέρηση μετά το 1997 επιδιώκοντας την επίτευξη των ονομαστικών κριτηρίων σύγκλισης του Μάαστριχτ χωρίς τη δημιουργία ανάλογης υποδομής της χώρας, με υπερτιμημένη δραχμή και, συνεπώς, με μόνιμο ανταγωνιστικό μειονέκτημα.¹⁸⁶

Το 2001 αλλά και τα προηγούμενα έτη, η δημοσιονομική προσαρμογή στηριζόταν περισσότερο στην αύξηση των εσόδων και σε μικρότερο βαθμό στη συγκράτηση των δαπανών.¹⁸⁷ Παρ' ότι αυξήθηκαν τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού κατά 11,4% το 1999 και κατά 10,0% το 2000, η συγκράτηση των δαπανών προήλθε κυρίως από τη μείωση των δαπανών για τόκους. Από το 2001 είχε εμφανιστεί υστέρηση των εσόδων του τακτικού προϋπολογισμού, η οποία μάλιστα κατά τη συγκεκριμένη κρίσιμη χρονιά για την Ελλάδα, λόγω ένταξης στη ζώνη του Ευρώ, αντισταθμίστηκε κατά 73,7% από την είσπραξη έκτακτων εσόδων 822 εκατ. Ευρώ (όπως εισπράξεις από την εκχώρηση αδειών κινητής τηλεφωνίας τρίτης γενιάς).

Η υστέρηση εντοπιζόταν κυρίως στη φορολογία εισοδήματος νομικών προσώπων, στη φορολογία επί των χρηματιστηριακών συναλλαγών, στη φορολογία εισοδήματος από τόκους ομολόγων και καταθέσεων καθώς και στον ειδικό φόρο κατανάλωσης υγρών καυσίμων.¹⁸⁸ Το ίδιο έτος, το 2001, καταγράφεται στην ίδια Έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος ότι το Ελληνικό Δημόσιο χρησιμοποίησε και νέες

¹⁸⁶ Κότιος, Α., (2011), *Η Ελλάδα, η ΟΝΕ και η κρίση*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 17 (1), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σσ. 1-20.

¹⁸⁷ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2000, σ. 201.

¹⁸⁸ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2001, σσ. 211-213.

μορφές χρηματο-οικονομικών προϊόντων, τα οποία, σύμφωνα με τους τότε ισχύοντες κανονισμούς της Eurostat, δεν περιλαμβάνονταν στο δημόσιο χρέος, ενώ η μέση διάρκεια του νέου δανεισμού που πραγματοποιήθηκε εντός του 2001, εκτιμήθηκε σε σχεδόν 9 έτη. Κατά το έτος 2001 πραγματοποιήθηκαν προαγορές χρέους ύψους 6 δισ. Ευρώ, σύμφωνα με στοιχεία του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν κυρίως από την τιτλοποίηση μελλοντικών εσόδων και την έκδοση προμετόχων.¹⁸⁹

Τον Ιούνιο του 2002, όταν η Eurostat αναθεώρησε και συμπλήρωσε τους ορισμούς και τους κανόνες του Ευρωπαϊκού συστήματος εθνικών λογαριασμών (ESA 95), τότε αναθεωρήθηκε και το έλλειμμα και το χρέος. Τα ελλείμματα της Γενικής Κυβέρνησης αναθεωρήθηκαν από το 2000 και μετά, με αποτέλεσμα τα μικρά πλεονάσματα του 2001 και του 2002 να μεταστραφούν σε ελλείμματα ελαφρά πάνω από 1% του ΑΕΠ, ενώ οι μεγαλύτερες αναθεωρήσεις του χρέους αφορούσαν στα έτη 2000 και ιδίως στο 2001, λόγω της έκδοσης νέων μορφών χρηματο-οικονομικών προϊόντων.

Η αναθεώρηση των στοιχείων του ελλείμματος αφορούσε κυρίως στον συνυπολογισμό στις δαπάνες του μεγαλύτερου μέρους των κεφαλαιακών μεταβιβάσεων προς τις δημόσιες επιχειρήσεις καθώς και των καταπτώσεων εγγυήσεων από δάνεια δημοσίων επιχειρήσεων εγγυημένα από το Δημόσιο. Πριν την αναθεώρηση, οι κεφαλαιακές μεταβιβάσεις, οι οποίες γίνονταν ταυτόχρονα με την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου και τη μεταβίβαση των νέων μετοχών στο Δημόσιο, θεωρούνταν χρηματο-οικονομικές συναλλαγές και καταγράφονταν στο δημόσιο χρέος αλλά όχι στο έλλειμμα.

Το 2002 υπήρξε μεγάλη υπέρβαση των πρωτογενών δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού (κατά 1,112 δισ. Ευρώ) και μεγάλη υστέρηση των εσόδων του

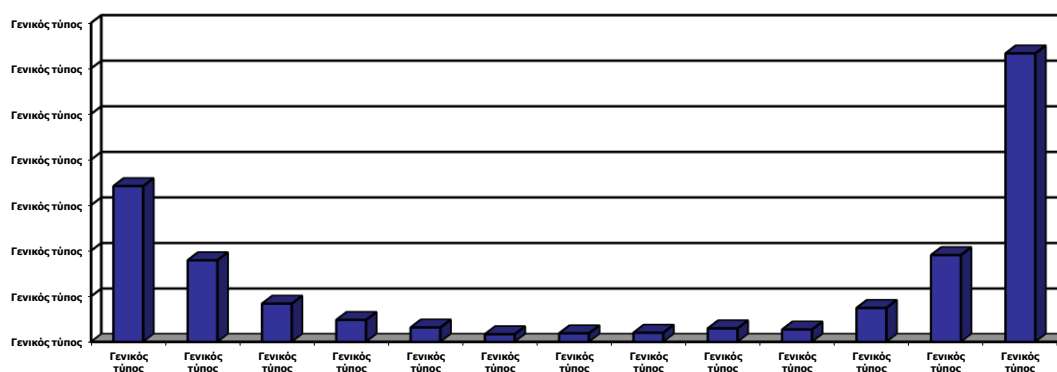
¹⁸⁹ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2001, σ. 226.

προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων, που αντιμετωπίστηκε με περικοπή μεγάλου μέρους των δαπανών για δημόσιες επενδύσεις (κατά 20,4%) και με είσπραξη έκτακτων και μη προβλεπόμενων εσόδων 1,061 δισ. Ευρώ από δύο φορολογικές «ρυθμίσεις» για την περαίωση εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων.

Σημαντικό μέρος της υπέρβασης των δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού εντοπιζόταν στις πρωτογενείς δαπάνες και συνδεόταν με νέες προσλήψεις εκπαιδευτικών, νοσηλευτικού προσωπικού, λιμενικών, αστυνομικών, υπαλλήλων της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, με την καταβολή πρόσθετου μηνιαίου επιδόματος σε μεγάλο αριθμό δημοσίων υπαλλήλων και με την καταβολή επιδόματος εξομάλυνσης σε συνταξιούχους.

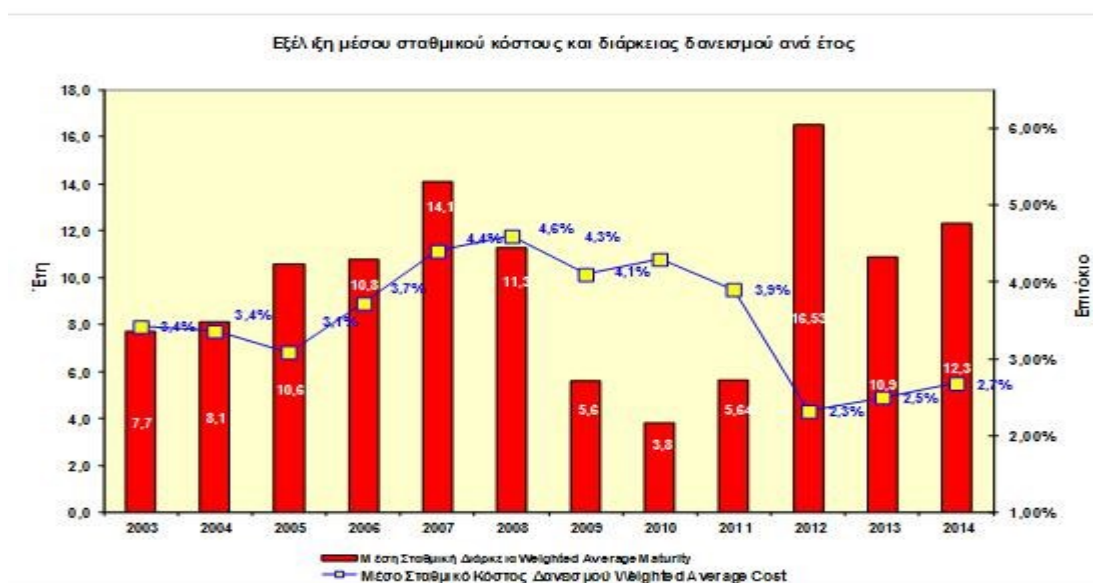
Την ίδια στιγμή οι δαπάνες για τόκους μειώνονταν για δεύτερο συνεχές έτος λόγω της μείωσης των επιτοκίων δανεισμού του Δημοσίου που πλησίαζαν τα αντίστοιχα της Γερμανίας (Διάγραμμα 1). Η μέση ετήσια απόδοση των Ελληνικών δεκαετών ομολόγων ήταν το 2002 μόλις 31,52 μονάδες βάσης και το 2003 μόλις 16,74 μονάδες βάσης υψηλότερη από την αντίστοιχη απόδοση των δεκαετών ομολόγων του Γερμανικού Δημοσίου (το 2010 η διαφορά έφθασε τις 633 μονάδες βάσης, Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Μέση ετήσια διαφορά αποδόσεων δεκαετών Γερμανικών και Ελληνικών κρατικών ομολόγων

Πηγή: Στοιχεία από την Ελληνική Ένωση Τραπεζών

Διάγραμμα 2. Εξέλιξη μέσου σταθμικού κόστους και διάρκειας δανεισμού ανά έτος

Πηγή: Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Υπουργείο Οικονομικών

Τον Φεβρουάριο του 2003 υπήρξε και νέα αναθεώρηση των στοιχείων στο πλαίσιο της διαδικασίας του υπερβολικού ελλείμματος. Παρ' ότι η Ελληνική οικονομία το 2003 είχε τον υψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης (4,02%) σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, υπήρξε σημαντική χαλάρωση των δημοσιονομικών στόχων, αφού το έλλειμμα αυξήθηκε από 1,43% του ΑΕΠ το 2002, σε 2,95% το 2003.¹⁹⁰ Η χαλάρωση δεν οφειλόταν σε κυκλικούς παράγοντες όπως στις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε., αλλά αντανακλούσε, αφενός, έκτακτες δαπάνες για την προετοιμασία τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων, οι οποίες το 2003 έφθασαν το 1,2% τού ΑΕΠ και, αφετέρου, σοβαρή υπέρβαση των πρωτογενών δαπανών και υστέρηση των εσόδων του προϋπολογισμού (πίνακας 1).

Οι δανειακές ανάγκες αυξήθηκαν σε 3,85% τού ΑΕΠ λόγω αύξησης του ταμειακού ελλείμματος της κεντρικής κυβέρνησης κατά 1,9 εκατοστιαία μονάδα του

¹⁹⁰ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2003, σ. 235.

ΑΕΠ σε σχέση με το 2002. Παρ' ότι είχε αποτυπωθεί στο Επικαιροποιημένο Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης 2002-2006 (Δεκέμβριος 2002), ότι για το 2003 κύριο χαρακτηριστικό δημοσιονομικής πολιτικής θα ήταν ο έλεγχος των δημοσίων δαπανών και η αποτροπή των συχνών υπερβάσεων, το έλλειμμα του 2003 υπερέβη τον στόχο του προϋπολογισμού κατά 4,493 δισ. Ευρώ ή 2,9% τού ΑΕΠ. Τις δαπάνες επηρέασαν καθοριστικά και πάλι οι προσλήψεις μόνιμων οπλιτών, λιμενικών, νοσηλευτικού προσωπικού, καθηγητών μέσης εκπαίδευσης καθώς και μισθολογικές αυξήσεις στο προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας, η χορήγηση οικογενειακού επιδόματος και η σημαντική αύξηση συνταξιούχων, χωρίς αντίστοιχη μείωση του αριθμού των εν ενεργεία υπαλλήλων.

Δηλαδή, παρ' ότι υπήρχαν ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες όλα τα προηγούμενα έτη για μείωση του ελλείμματος και του χρέους, η μείωση χρέους ήταν τελικά μικρή, που αντανakλά την ανάληψη από την κεντρική κυβέρνηση άλλων υποχρεώσεων ή τη διενέργεια δαπανών οι οποίες, ενώ δεν περιλαμβάνονταν στο δημοσιονομικό έλλειμμα, επιβάρυναν το δημόσιο χρέος («προσαρμογή ελλείμματος - χρέους»), γεγονός που υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, ότι η δημοσιονομική πολιτική ήταν περισσότερο επεκτατική.¹⁹¹

Η «προσαρμογή ελλείμματος - χρέους» περιλαμβάνει και δαπάνες ή ανάληψη υποχρεώσεων που, ενώ δεν επηρεάζουν το έλλειμμα, αυξάνουν το χρέος, καθώς και εισπράξεις (π.χ. από αποκρατικοποιήσεις) οι οποίες δεν επηρεάζουν το έλλειμμα αλλά μειώνουν το χρέος.

¹⁹¹ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2003, σ. 41.

Πίνακας 1. Εξέλιξη χρέους και ελλείμματος 1997-2010

Ως % του ΑΕΠ)	997	998	999	000	001	002	003	004	005	006	007	008	009	010
νοποιημ ένο χρέος γενικής κυβέρν ησης	08,2	05,8	05,1	13,3	14,1	10,7	07,8	08,5	00,0	7,1	5,6	12,9	29,7	48,3
λλειμμα γενικής κυβέρν ησης	4,0	2,5	1,9	1,8	4,9	4,9	5,8	7,5	5,2	2,9	3,7	9,8	15,6	10,7

Πηγή: Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2002 σελ. 249, για το έτος 2005 σελ. 281 και 301, για το έτος 2009 σελ. 112 και 127, για το έτος 2012 σελ. 144 και 155.

Τον Μάιο του 2004 ενεργοποιήθηκε η Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος, ενώ διευρύνθηκε το έλλειμμα λόγω της αύξησης των πρωτογενών δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού, ιδίως στις κατηγορίες των δαπανών για αποδοχές και συντάξεις προσωπικού, για επιχορηγήσεις, για αποδόσεις εσόδων τρίτων και για επιστροφές φόρων. Με βάση τα αναθεωρημένα στοιχεία της δημοσιονομικής απογραφής αλλά ιδίως λόγω των μεγάλων δημοσιονομικών ανισορροπιών που είχαν λάβει πολύ μεγάλες διαστάσεις, το ECOFIN κάλεσε την Ελλάδα, να μειώσει το έλλειμμα κάτω του 3% τού ΑΕΠ μέχρι το 2006, μέσω αυστηρής εφαρμογής του προϋπολογισμού 2005 και της εφαρμογής το 2006 μέτρων προσαρμογής μόνιμου χαρακτήρα για τη μείωση του ελλείμματος κατά τουλάχιστον 0,6 της εκατοστιαίας μονάδας του ΑΕΠ.

Τα spread δανεισμού της Ελλάδας (διαφορά επιτοκίων Γερμανικών και Ελληνικών κρατικών ομολόγων) ήταν τότε σημαντικά κατώτερα των προσδοκώμενων, με βάση τα θεμελιώδη μεγέθη της Ελληνικής οικονομίας στα τέλη του 2004 μέχρι τα μέσα του 2005 και σημαντικά υψηλότερα από τον Μάιο του 2010.¹⁹² Το γεγονός αυτό καταδεικνύει και την αναποτελεσματικότητα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας αλλά και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Οικονομικών Υπουργών να θέσουν όρους ορθής και έγκαιρης οικονομικής διακυβέρνησης αλλά και περιορισμούς στην ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική δημιουργίας ανισορροπιών¹⁹³. Η αδυναμία αυτή των Ευρωπαϊκών αρχών να αντιδράσουν στα εμφανή θεμελιώδη προβλήματα της Ελληνικής οικονομίας πριν το ξέσπασμα της κρίσης κατέδειξε σημαντικά λάθη στον σχεδιασμό της Ευρωπαϊκής πολιτικής που δεν είχαν σχέση με τα αποκαλούμενα “Greek Statistics”.¹⁹⁴

Το 2005 το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης μειώθηκε, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε πρωτογενές πλεόνασμα ύψους 0,5% του ΑΕΠ, παρ’ ότι επιβραδύνθηκε ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης και υπήρξε υστέρηση εσόδων.¹⁹⁵ Η μείωση του ελλείμματος προήλθε λόγω μείωσης των δαπανών για επενδύσεις και συγκράτησης των τρεχουσών δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού.

Παρ’ ότι την προηγούμενη δεκαετία μέχρι το 2005 σημειώθηκαν οι προϋποθέσεις για μείωση του χρέους –όπως σημαντική αύξηση του ΑΕΠ, μείωση των επιτοκίων δανεισμού του Δημοσίου, ύπαρξη πρωτογενούς πλεονάσματος γενικής κυβέρνησης (σε

¹⁹² Gibson, H., Hall, S. and Tavlas, G., (2012), The Greek financial crisis: Growing imbalances and sovereign spreads, *Journal of International Money and Finance*, Vol.31, Issue 3, pp. 498-516.

¹⁹³ Featherstone, K., (2011), The Greek sovereign debt crisis and EMU: A failing state in a skewed regime, *Journal of Common Market Studies*, Vol.49, pp. 193-217.

¹⁹⁴ Katsimi, M. and Moutos, T., (2010), EMU and the Greek crisis: The political-economic perspective, *European Journal of Political Economy*, Vol.26, Issue 4, pp. 568-576.

¹⁹⁵ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2005, σ. 48.

εθνικολογιστική βάση την πενταετία 1996-2000 κυμάνθηκε μεταξύ 4% και 5% ετησίως) και έσοδα από αποκρατικοποιήσεις– η Ελλάδα δεν τις εκμεταλλεύτηκε για να επιτύχει ταχύτερη μείωση του χρέους. Εντός τού 2007 η Ελλάδα πληρούσε πλέον τις βασικές προϋποθέσεις και εξήλθε από τη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος.

Το 2006 η κατεύθυνση της δημοσιονομικής πολιτικής ήταν περιοριστική επί δεύτερο κατά σειράν έτος, με αποτέλεσμα την επίτευξη του στόχου για μείωση του ελλείμματος. Η μείωση του ελλείμματος οφειλόταν πρωτίστως στην καλή πορεία των εσόδων και στη συγκράτηση των δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού συμβάλλοντας και στην αισθητή μείωση του δημόσιου χρέους.

Το 2007 το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης σε εθνικολογιστική βάση αυξήθηκε, ενώ η αύξηση οφειλόταν και σε ορισμένα έκτακτα γεγονότα συνολικού ύψους 2,405 δισ. Ευρώ, όπως η καταβολή αναδρομικών εισφορών στον Κοινοτικό Προϋπολογισμό λόγω της αναθεώρησης του ΑΕΠ, οι δαπάνες λόγω των καταστροφικών πυρκαγιών του καλοκαιριού 2007, οι δαπάνες διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών και η ρύθμιση των εκκρεμοτήτων μεταξύ του Δημοσίου και της Ολυμπιακής Αεροπορίας. Επηρεάστηκε, όμως, και ευνοϊκά από τις έκτακτες εισπράξεις από τα Διαρθρωτικά Ταμεία τής Ε.Ε. Οι πληρωμές για τόκους αυξήθηκαν και ανήλθαν σε 9,791 δισ. Ευρώ, λόγω της ανόδου του μέσου επιτοκίου νέου δανεισμού από 3,2% το 2005 σε 4,4% το 2007.

Μετά την αναθεώρηση των στατιστικών στοιχείων, όπως αυτά υποβλήθηκαν στη Eurostat στις 21.10.2009, το 2007 το έλλειμμα ανήλθε σε 3,6% τού ΑΕΠ, σε 7,7% το 2008 και σε 12,9% το 2009. Από τον Απρίλιο του 2009 είχε γίνει νέα ενεργοποίηση της Διαδικασίας Υπερβολικού Ελλείμματος. Η διεύρυνση του ελλείμματος το 2008 προήλθε από τις αρνητικές επιπτώσεις της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης αλλά

και από την υστέρηση των εσόδων και την υπέρβαση των δαπανών σε σχέση με τις προβλέψεις του προϋπολογισμού.

Το 2009 το έλλειμμα διευρύνθηκε περαιτέρω, ενώ η νέα αναθεώρηση των στατιστικών στοιχείων το αύξησε σε 15,6% του ΑΕΠ, επηρεάζοντας και τα στοιχεία προηγούμενων ετών. Επίσης, και το δημόσιο χρέος αναθεωρήθηκε λόγω αναταξινόμησης των δημόσιων επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και ένταξής τους στη γενική κυβέρνηση, συνυπολογισμού συμφωνιών ανταλλαγής (swaps) στο δημόσιο χρέος, προς τα κάτω αναθεώρησης του ΑΕΠ του 2009 σε τρέχουσες τιμές, λοιπές προσαρμογές και καταγραφής εξωτερικού χρέους των ΟΤΑ (Εκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2010, σελ. 131)¹⁹⁶.

Το επιχείρημα της τότε κυβέρνησης ήταν ότι η αύξηση του ελλείμματος οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο πρώτο πρόγραμμα στήριξης του χρηματοπιστωτικού τομέα, το οποίο είχε εξαγγείλει και θέσει σε εφαρμογή. Το πρόγραμμα που εξήγγειλε το 2008 περιλάμβανε αύξηση του ποσού εγγύησης καταθέσεων από 20.000 Ευρώ σε 100.000 Ευρώ, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για την ψυχολογία των καταθετών και την ευστάθεια των τραπεζών. Ήταν ο Ν.3746/2009 (ΦΕΚ Α' 27/16-2-2009), διά του οποίου η αποζημίωση για το σύνολο των καλυπτόμενων καταθέσεων του ίδιου καταθέτη σε πιστωτικό ίδρυμα που καλύπτεται από το Ταμείο Εγγύησης Καταθέσεων και Επενδύσεων αυξήθηκε σε 100.000 Ευρώ και το όριο κάλυψης των πελατών των πιστωτικών ιδρυμάτων ως προς παρεχόμενες σε αυτούς επενδυτικές υπηρεσίες έγινε για πρώτη φορά 30.000 Ευρώ.

¹⁹⁶ Είναι ενδεικτικό ότι οι πρωτογενείς δαπάνες του κράτους από το 2000 έως το 2009 αυξήθηκαν κατά 135% (Ζοπουνίδης, Κ., Γαλαριώτης, Α., και Ατσαλάκης, Γ., (2019), Η δημιουργία του χρέους στην Ελλάδα, στο Συλλογικό Τόμο: «Ελληνικό Χρέος: η διαιώνιση του προβλήματος», Εκδοτικός Οίκος Α.Α.Α Λιβάνη, Αθήνα, σ.75).

Εντούτοις, το σημαντικότερο είναι ότι για τα έτη 2009-2011 η υποστήριξη των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων είχε θετική επίπτωση στο ισοζύγιο της Γενικής κυβέρνησης, διότι οι δεδουλευμένες αμοιβές που προέκυπταν από τις εγγυήσεις του διατραπεζικού δανεισμού και του συστήματος ομολογιακών δανείων, καθώς και τα έσοδα από τις προνομιούχες μετοχές των τραπεζών, ήταν υψηλότερα από τις δεδουλευμένες δαπάνες κατά 373 εκατ. Ευρώ το 2009, 960 εκατ. Ευρώ το 2010 και 622 εκατ. Ευρώ το 2011.¹⁹⁷ Ήταν ο Ν.3723/9.12.2008 (ΦΕΚ Α' 250/9.12.2008) που αφορούσε στην ενίσχυση της ρευστότητας της οικονομίας για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης και άλλες διατάξεις. Αντιθέτως προς τα έτη 2009-2011, το 2012 η δαπάνη της υποστήριξης ήταν μεγαλύτερη από τα έσοδα κατά 5,495 δισ. Ευρώ· δηλαδή, το 2009 η υποστήριξη των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων επέδρασε θετικά, μείωσε το έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης.

Το πρώην μέλος του Συμβουλίου της ΕΛΣΤΑΤ, καθηγήτρια Ζωή Γεωργαντά, μίλησε για αθέμιτη διόγκωση του ελλείματος 2009 με το ποσό των 27,914 δισ. Ευρώ, το οποίο προερχόταν από την ένταξη 17 Δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών από τον ιδιωτικό τομέα στο τομέα της Γενικής Κυβέρνησης, οφειλών των δημόσιων νοσοκομείων προς προμηθευτές νοσοκομειακού υλικού, που όμως απαιτούσαν πρώτα έρευνα από το Ελεγκτικό Συνέδριο, ένταξη στο 2009 τού swap του έτους 2001 και την ένταξη του επιδόματος αλληλεγγύης με τον Νόμο 3808/2009. Κατόπιν σχετικής δικαστικής διένεξης δεν υπήρξε δικαστική απόφαση, η οποία να επικύρωσε τα πιο πάνω.

Από το καλοκαίρι του 2001 διενεργήθηκαν πράξεις ανταλλαγής νομισμάτων (swaps), με αποτέλεσμα να μειωθεί περαιτέρω το χρέος σε νομίσματα τρίτων χωρών

¹⁹⁷ Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου 11/10/2013.

και τελικά το «εξωτερικό» χρέος μειώθηκε από 33,6 δισ. Ευρώ το 2000, σε 8,5 δισ. Ευρώ το 2001 και σε 4,7 δισ. Ευρώ το 2002. Μειώθηκε σημαντικά ο συναλλαγματικός κίνδυνος αλλά ταυτόχρονα αυξήθηκε το «εσωτερικό» χρέος από 95,5 δισ. Ευρώ το 2000, σε 131,5 δισ. Ευρώ το 2001 και σε 143,2 δισ. Ευρώ το 2002.¹⁹⁸

Η Eurostat είχε αρνηθεί ότι γνώριζε το swap που είχε πραγματοποιήσει η Ελλάδα με την Goldman Sachs. Το έτος 2010, ο πρόεδρος της Goldman Sachs, ο κ. Gerald Corrigan, δήλωσε σε Επιτροπή της Βουλής των Η.Π.Α., ότι η Goldman Sachs πριν την πραγματοποίηση της συναλλαγής swap, είχε συμβουλευτεί τη Eurostat και η Eurostat τους ανέφερε ότι δεν υπήρχε καμία παρέκκλιση στη συναλλαγή σύμφωνα με όσα ίσχυαν τότε.¹⁹⁹

Το πόρισμα της εξεταστικής επιτροπής της Ελληνικής Βουλής που διερεύνησε την υπόθεση του δημοσιονομικού ελλείμματος του 2009, δεν διαπίστωσε τεχνητή διόγκωση του ελλείμματος από την πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Οικονομικών που ανέλαβε μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009, ούτε μεθοδολογικά σφάλματα.

Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι επισήμως η Ελλάδα βρισκόταν στη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος από τον Απρίλιο του 2009 και ανεπισήμως από το τέλος του 2008, όταν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ολοκλήρωσε τις φθινοπωρινές προβλέψεις της.²⁰⁰

Το Ελληνικό δημοσιονομικό πρόβλημα ήταν γνωστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Ιούλιο 2009 η Κομισιόν ανέφερε ότι η εκτέλεση του Ελληνικού προϋπολογισμού είχε αποκλίνει από τους ετήσιους δημοσιονομικούς στόχους και, εάν συνεχιζόταν η

¹⁹⁸ Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2002, σσ. 265-267.

¹⁹⁹ Περιοδικό Risk Magazine, 22 February 2010.

²⁰⁰ Μανεσιώτης, Β., (2013), *Τελικά φταίει ο δημοσιονομικός πολλαπλασιαστής*; Εκδόσεις Κέρκυρα Economía Publishing, Αθήνα.

απόκλιση, τότε το έλλειμμα της κεντρικής κυβέρνησης θα ξεπερνούσε το 10% του ΑΕΠ.

Εάν όλοι οι πολιτικοί κατανοούσαν τότε τους κινδύνους, θα έπρεπε να είχαν ληφθεί ουσιαστικά δημοσιονομικά μέτρα από το 2009. Όμως, όταν ανέλαβε ο Γ. Παπανδρέου την πρωθυπουργία, προχώρησε στην ψήφιση του Ν.3808/2009 (ΦΕΚ Α' 227/10-12-2009), παρέχοντας έκτακτη οικονομική ενίσχυση κοινωνικής αλληλεγγύης που επιβάρυνε το έλλειμμα του προϋπολογισμού κατά ποσό άνω του 1 δισ. Ευρώ τα έτη 2009-2010. Ενέργειες αντιφατικές, με δυσμενείς συνέπειες στη χώρα, όπως φάνηκε.

Απαιτούνταν από την νέα κυβέρνηση του Οκτωβρίου 2009 να συνειδητοποιήσει τη σοβαρότητα της κατάστασης καθώς και να έχει την ικανότητα ώστε να αισθανθεί το κατεπείγον ("sense of urgency", όπως αναφέρει ο John Kotter²⁰¹) της συγκυρίας και χωρίς εφησυχασμό να προχωρήσει από μόνη της στα απαραίτητα διαρθρωτικά μέτρα της Ελληνικής οικονομίας. Άλλωστε, τον Μάιο του 2010 ο πρώην πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ο κ. Τρισέ, ανέφερε ότι η Ελληνική Κυβέρνηση άργησε πάρα πολύ να αναγνωρίσει την έκταση του προβλήματος και να λάβει τα αναγκαία μέτρα.

Με βάση την έκθεση του Δ.Ν.Τ. για την Ελλάδα, λίγο πριν η Ελλάδα ανακοινώσει την ένταξή της στο μηχανισμό οικονομικής υποστήριξης από την Ε.Κ.Τ., το Δ.Ν.Τ. και την Ε.Ε., το συνολικό δημόσιο χρέος της Ελλάδας στα τέλη 2009 ανερχόταν στο 115% του ΑΕΠ, ενώ περίπου το 80% του δημοσίου χρέους κατείχαν ξένοι

²⁰¹ John Kotter, (1995), *Leading Change: Why Transformation Efforts Fail*, *Harvard Business Review*, March-April, pp. 59-67. Για την έλλειψη της αίσθησης του κατεπείγοντος σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ελληνικής κυβέρνησης, υπάρχουν αναφορές στο βιβλίο: Ρουμελιώτης, Π., (2012), *Το άγνωστο παρασκήνιο της προσφυγής στο ΔΝΤ*, Εκδοτικός Οίκος Α.Α.Α Λιβάνη, Αθήνα, σ.23-26.

πιστωτές.²⁰² Από το σύνολο του δημοσίου χρέους, το 36% αυτού ήταν προς Γαλλικές τράπεζες, το 21% προς Γερμανικές τράπεζες, το 32% σε άλλες Ευρωπαϊκές τράπεζες και το 11% σε μη Ευρωπαϊκές τράπεζες.

Από το 2002, δηλαδή από το πρώτο πλήρες έτος υιοθέτησης του Ευρώ, μέχρι το 2012 η χώρα μας είχε πληρώσει για τόκους και χρεολύσια 355,309 δισ. Ευρώ. Δηλαδή, σε χρονικό διάστημα 11 ετών απαιτούνταν σχεδόν το ΑΕΠ 1,5 ετών για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, το οποίο όμως συνέχιζε να αυξάνει λόγω των ελλειμμάτων.

Οι τόκοι ανέρχονταν στο 7,8% τού ΑΕΠ της χώρας για το έτος 2011 και αντιστοιχούσαν στο 29,9% των εσόδων. Το άθροισμα των τόκων και χρεολυσίων για το έτος 2011 αντιστοιχούσε στο 21,57% τού ΑΕΠ και στο 83,4% των εσόδων. Ειδικά το ύψος των εσόδων που απαιτούνταν για την εξυπηρέτηση των τοκοχρεολυσίων ήταν τεράστιο. Παρ' ότι μειώθηκε το ύψος των τοκοχρεολυσίων, μειώθηκε ταυτόχρονα και το σύνολο των εσόδων, με αποτέλεσμα την μικρή μείωση της πιο πάνω σχέσης για το 2012, γεγονός που περιορίζει σημαντικά τα περιθώρια άσκησης οικονομικής πολιτικής (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Βασικά οικονομικά μεγέθη της Ελληνικής Οικονομίας

(Εκατομμύρια Ευρώ)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Χρεολύσια	20.280	20.763	18.444	20.379	16.589	22.195	26.246	29.135
Τόκοι	8.535	9.208	9.283	9.616	9.441	9.657	11.134	12.184
Παράλληλες δαπάνες	59	70	72	71	56	71	72	141
Σύνολο	28.874	30.041	27.799	30.066	26.086	31.923	37.452	41.460
Τόκοι ως ποσοστό ΑΕΠ							4,80%	5,30%
Εσοδα								50.586
Δαπάνες								84.213
Αποτέλεσμα κρατικού προϋπολογισμού								-33.627
Προτογενές αποτέλεσμα Κρατικού Προϋπολογισμού								-21.302
ΑΕΠ (τρέχουσες τιμές)								

Πηγή: Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2013 (σσ. 131-133), Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2012, σσ. 151 και 161 και για το έτος 2011, σ. 126.

²⁰² IMF Country Report No.10/110, May 2010, σ. 127.

Το υψηλό δημόσιο χρέος της Ελλάδας οδήγησε μετά από πληθώρα διεργασιών και ζητημάτων στην ανάγκη μείωσής του μέσα από το περίφημο «κούρεμα χρέους». Στο «κούρεμα» των ομολόγων συμμετείχαν τα Ελληνικά ασφαλιστικά ταμεία και οι Ελληνικές τράπεζες.

Η συμμετοχή των Ελληνικών ασφαλιστικών ταμείων ήταν νομικά αναγκαία για τη θωράκιση του κουρέματος του Ελληνικού δημοσίου χρέους σε περίπτωση προσφυγής ενώπιον ξένων και διεθνών δικαστηρίων και η οικονομική βλάβη των ταμείων καλύφθηκε στο πολλαπλάσιο μέσω της κρατικής επιχορήγησης από το 2012 και μετά. Με τα ρευστά που αποκτούσαν τα ασφαλιστικά ταμεία, εάν αγόραζαν post PSI ελληνικά ομόλογα, θα αποκαθιστούσαν τα χαρτοφυλάκιά τους. Το ίδιο συνέβη και με τους ομολογιούχους –φυσικά πρόσωπα– που τελικά δεν κατέστη δυνατόν να εξαιρεθούν από το PSI για λόγους ίσης μεταχείρισης (ρήτρα *pari passu*).

Το 1^ο Μνημόνιο έγινε μέσω του «Μηχανισμού της Ελληνικής Δανειακής Διευκόλυνσης», το Greek Loan Facility (GLF), που συγκροτήθηκε στις αρχές του 2010. Στη συνέχεια, έγινε αλλαγή του άρθρου 136 της Συνθήκης ΕΕ, για να διαμορφωθεί ο EFSF, προκάτοχος του ESM. Ο EFSF είναι ανώνυμη εταιρία του Δικαίου του Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου, ενώ ο ESM είναι διεθνής διακρατικός οργανισμός, ο οποίος δεν διέπεται από το δίκαιο της ΕΕ.

Στις 26/10/2011 αποφασίστηκε το 2^ο πρόγραμμα με «κούρεμα» του κατεχόμενου από ιδιώτες χρέους κατά 50%, εθελοντικό. Στην Ελληνική νομοθεσία δεν υπήρχαν οι ρήτρες συλλογικής δράσης Collective Action Clauses (CACs) ώστε για κάθε ομόλογο να συγκροτείται συνέλευση των πιστωτών και, εφόσον αυτή έχει απαρτία, με πλειοψηφία 2/3, να αποφασίζει την αποδοχή του εθελοντικού κουρέματος και να δεσμεύει τη μειοψηφία ως εξής: αποδεχόμαστε τον όρο ότι η παρέμβαση θα θεωρηθεί επιτυχής, εάν έχουμε συμμετοχή ιδιωτών τουλάχιστον 95%.

Έγινε τελικά κούρεμα κατά 53,5% της ονομαστικής αξίας των ομολόγων, δηλαδή, 105,973 δισ. Ευρώ –σχεδόν 106 δισ. Ευρώ²⁰³. Αντηλλάγησαν ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου ονομαστικής αξίας 198,045 δισ. Ευρώ και εκδόθηκε νέο χρέος συνολικής ονομαστικής αξίας 92,075 δισ. Ευρώ, δηλαδή το δημόσιο χρέος της κεντρικής κυβέρνησης μειώθηκε κατά 105,973δισ. Ευρώ. Για κάθε 100 Ευρώ ομολόγων δόθηκαν: α) ισοδύναμο ρευστού 15%, δηλαδή, το λεγόμενο sweetener, συνολικού ύψους 29,7 Ευρώ με εξόφληση αντίστοιχου τιμήματος του υφιστάμενου χρέους και β) εκδόθηκαν νέα ομόλογα, post PSI ομόλογα, ίσα με το 31,5% του υπολειπόμενου ονομαστικού χρέους ύψους 62,3 δισ. Ευρώ. Καταβλήθηκαν και δεδουλευμένοι τόκοι 4,8 δισ. Ευρώ.

Προέκυψε και πρόσθετο κρυφό ονομαστικό κούρεμα, αφού αποφασίστηκε από το Eurogroup, η επιστροφή των κερδών της ΕΚΤ και του Ευρωσυστήματος από τα χαρτοφυλάκια SMP και ANFA ύψους 12 δισ. Ευρώ.

Υπήρχε επίσης η προοπτική ανάκτησης από το χαρτοφυλάκιο που αποκτούσε το δημόσιο σε μετοχές τραπεζών λόγω ανακεφαλαιοποίησης, τουλάχιστον 16 δισ. Ευρώ, που όμως, μετά τα capital controls, μειώθηκε σημαντικότητα.

Με το PSI plus του Νοεμβρίου του 2012 (Debt Buy-Back – DBB) προστέθηκε ένα «κούρεμα» 20 δισ. Ευρώ μέσω της επαναγοράς χρέους. Δόθηκε δάνειο 11,5 δισ. Ευρώ, με το οποίο αγοράστηκε χρέος 31,5 δισ. Ευρώ –δηλαδή, κέρδος 20 δισ. Ευρώ. Οπότε το τελικό όφελος ήταν 106 δισ. + 20 δισ. = 126 δισ. Ευρώ. Εάν αφαιρέσουμε 20 δισ. Ευρώ, που είναι το ενδοκυβερνητικό χρέος από το «κούρεμα» των ασφαλιστικών ταμείων και των άλλων φορέων της Γενικής Κυβέρνησης, το οποίο είναι ενδοκυβερνητικό –δηλαδή, είναι μια λογιστική μεταφορά από τα ταμεία και τους άλλους φορείς

²⁰³ Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού έτους 2013, σσ. 127-128.

που ανήκουν στη Γενική Κυβέρνηση, στο Γενικό Λογιστήριο, που είναι Κεντρική Κυβέρνηση– και το ισοδύναμο ρευστού που δόθηκε στα ταμεία και τους άλλους φορείς Γενικής Κυβέρνησης, το καθαρό ονομαστικό όφελος ήταν σχεδόν 106 δισ. Ευρώ (105,973 δισ. Ευρώ).

Για τις τράπεζες δόθηκαν 40 δισ. για ανακεφαλαιοποίηση και εκκαθάριση. Το «κούρεμα» που έγινε στις τράπεζες ήταν 26,5 δισ., αλλά η επιρροή στις κεφαλαιακές ανάγκες των τραπεζών από τα «κακά δάνεια», μόνο στις τέσσερις συστημικές ήταν 31,4 δισ. Η επιρροή από τα κακά δάνεια των υπό εκκαθάριση ήταν 15,5 δισ. Ευρώ. Άρα, τα 40 δισ. Ευρώ δεν δόθηκαν λόγω PSI, δόθηκαν κατά ένα τμήμα λόγω PSI και κατά ένα τμήμα λόγω «κακών δανείων» – «κακών χαρτοφυλακίων»· σε ποσοστά, κατά 60% λόγω «κακών δανείων» και κατά 40% λόγω PSI. Αυτό το 40% λόγω PSI ήταν ανακτήσιμο αλλά πλέον έχει μειωθεί σημαντικότητα.

Εάν κουρευόνταν ομόλογα της ΕΚΤ, δεν θα έμπαινε η Ελλάδα στα προγράμματα τύπου QE. Προκάτοχος των προγραμμάτων QE είναι τα προγράμματα SMP, ANFA, OMT, δηλαδή προγράμματα αγοράς περιουσιακών στοιχείων. Έπρεπε, λοιπόν, να εξαιρεθούν τα ομόλογα της ΕΚΤ αλλά η Ελλάδα έλαβε επιστροφή κερδών από το χαρτοφυλάκιο της ΕΚΤ ύψους 12 δισ. Ευρώ. Τα όσα άνω αναφέρονται και επιβεβαιώνονται τόσο από επίσημα δημόσια αρχεία και έγγραφα όσο και από τον πρώην υπουργό κ. Ευάγγελο Βενιζέλο, στο βιβλίο του «Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος 2012-2017».

Όπως αναφέρεται δε στην Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού έτους 2017 (σ. 131), οι δαπάνες για τόκους του χρέους της Κεντρικής Διοίκησης, μετά το 2012, διαμορφώνονται στα επίπεδα των 5.500 - 6.000 εκατ. Ευρώ, μειωμένες το 2013 κατά 50% περίπου σε σχέση με το 2012. Η μείωση αυτή οφείλεται στη μείωση του ύψους του δημόσιου χρέους μετά την ανταλλαγή των ομολόγων (PSI) του Μαρτίου 2012 και

την επαναγορά του Δεκεμβρίου 2012, τη μείωση των επιτοκίων των δανείων του μηχανισμού στήριξης και την αναβολή καταβολής τόκων για τα δάνεια που χορηγήθηκαν από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας. Σύμφωνα με τις αποφάσεις του Eurogroup της 25^{ης} Μαΐου 2016, η βιωσιμότητα του Ελληνικού δημοσίου χρέους θα αξιολογείται με τον δείκτη των μικτών χρηματοδοτικών αναγκών (GFN - Gross Financing Needs ratio), όπου οι ετήσιες χρηματοδοτικές ανάγκες πρέπει να παραμένουν κάτω του 15% ως ποσοστό του ΑΕΠ σε μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα και κάτω του 20% μακροπρόθεσμα.

Τα προβλήματα ρευστότητας και η αναστάτωση που προκλήθηκε στην κοινωνία και στην αγορά αντιμετωπίστηκαν από την Τράπεζα της Ελλάδος ακόμη και με έκτακτες χρηματοπαραλαβές δισεκατομμυρίων από την Ιταλία και την Αυστρία, ενώ το κόστος εξυγίανσης και ανακεφαλαιοποίησης των πιστωτικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2011-2013, ανήλθε σε 42,028 δισ. Ευρώ²⁰⁴.

²⁰⁴ Τράπεζα της Ελλάδος, (2014), *Το Χρονικό της Μεγάλης Κρίσης: η Τράπεζα της Ελλάδος 2008-2013*, σσ. 168-169, 174, 206.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το οικονομικό οικοδόμημα στην Ελλάδα όπου το κράτος αλλά και οι ιδιώτες (νοικοκυριά και επιχειρήσεις) στηρίζονταν για δεκαετίες στα δανεικά, κατέρρευσε. Είχε καλλιεργηθεί το πνεύμα του νεοπλουτισμού και του υπερκαταναλωτισμού, το οποίο κατασκεύαζε τεχνητές ανάγκες και εξανάγκαζε ακόμη και τους φτωχούς σε σύναψη δανείων πάσης φύσεως για την ικανοποίησή τους²⁰⁵.

Η πολιτική που ασκήθηκε μετά την ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση δεν συνέβαλε ουσιωδώς στην αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων με μεταρρυθμίσεις που θα επέτρεπαν στην Ελληνική οικονομία να προσεγγίσει τα παραγωγικά πρότυπα των άλλων Ευρωπαϊκών χωρών²⁰⁶.

Ειδικά σε ότι αφορά τα δημόσια οικονομικά, η εξέλιξη του δημόσιου δανεισμού εμφανίζεται μέσα από την αύξηση των δαπανών για την εξυπηρέτηση των τόκων και του κεφαλαίου (τοκοχρεολύσια).

Αποτέλεσμα των μακροχρόνιων στρεβλώσεων ήταν η αδυναμία αποπληρωμής του δημόσιου χρέους, οδηγώντας σε μια πολυετή κρίση από το Μάιο του 2010, όταν πλέον η Ελλάδα εντάχθηκε σε μηχανισμούς οικονομικής στήριξης και εποπτείας.

Οι κρίσεις αυτές οφείλονται κατά την χριστιανική αντίληψη στην απουσία του Θεού από τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων και από την έλλειψη της αγάπης, η οποία επέρχεται ως συνέπεια της απουσίας της αγάπης προς τον Θεό²⁰⁷.

²⁰⁵ Νικολαΐδης, Απόστολος, (2015), *Η σημερινή κρίση υπό το φως της διδασκαλίας των Τριών Ιεραρχών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σσ. 21-22.

²⁰⁶ Τράπεζα της Ελλάδος, (2014), *Το χρονικό της Μεγάλης Κρίσης: η Τράπεζα της Ελλάδος 2008-2013*, Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα, σ. 18.

²⁰⁷ Νικολαΐδης, Απόστολος, (2015), *Η σημερινή κρίση υπό το φως της διδασκαλίας των Τριών Ιεραρχών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σσ. 29,35.

Η λέξη «τόκος» φωτογραφίζει τη γονιμότητα του κακού, οπότε, αντί να λύσει το πρόβλημα, το κάνει δυσκολότερο. Η λέξη «τόκος» θυμίζει τους πόνους του τοκετού, τις ωδίνες. Όπως η μητέρα που πρόκειται να φέρει στον κόσμο νέο παιδί έχει πόνους την ώρα του τοκετού, έτσι και αυτός που δανείζεται, έχει ψυχική οδύνη, άγχος, θλίψη· παραμένει άπνοος τη νύχτα, σκεπτικός την ημέρα, χάνει το γέλιο του και τη χαρά του²⁰⁸.

Η Αγία Γραφή καταδικάζει τον τόκο και τη τοκοληψία. Σύμφωνα με τη Παλαιά Διαθήκη, απαγορεύεται ο έντοκος δανεισμός μεταξύ Εβραίων, αλλά επιτρέπεται όταν Εβραίος δανείζει χρήματα σε μη Εβραίο. Επιβεβαιώνεται μέσα από την αντίληψη αυτή, η σημασία που είχε στον Μωσαϊκό Νόμο η ενότητα της κοινότητας και η προστασία των μελών της φυλής.

Το Σαββατικό και το Ιωβηλαίο ήταν είναι ένας κοινωνικός μηχανισμός κοινωνικής εξισορρόπησης, με τον οποίο κάθε ιδιοκτησία που στο πέρασμα του χρόνου είχε πωληθεί, επέστρεφε στον αρχικό της ιδιοκτήτη. Μεταξύ άλλων, ίσχυε και η επιστροφή κάθε ιδιοκτησίας στον αρχικό ιδιοκτήτη καθώς και η παραγραφή κάθε χρέους.

Στην Καινή Διαθήκη καταδικάζεται συνολικά ο δανεισμός και η τοκοληψία προς όλους. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπηρετεί δύο κυρίους, τον Θεό και το μαμωνά (το χρήμα), οι οποίοι έχουν διαφορετικά θελήματα, ασύμβατα μεταξύ τους. Ζητείται ουσιαστικά, παρ' ότι χρησιμοποιούμε το χρήμα, να μένουμε ξένοι προς την αδικία, τη φιλαργυρία, την ασπλαχνία, την πολυτέλεια και την ασωτία.

Ο άνθρωπος είναι πρωτίστως οφειλέτης προς τον Θεό και υποχρεούται να τηρεί τις εντολές Του· έπειτα, είναι οφειλέτης και προς τον συνάνθρωπό του για λόγους ηθικούς και οικονομικούς ή γενικότερα και για κάποια υλική ή πνευματική ευεργεσία.

²⁰⁸ Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», (2012), *Κρίση: Έξοδος από το αδιέξοδο*, Αθήνα, σ. 57.

Οι σχετικές αναφορές στην Κυριακή Προσευχή και στις παραβολές [α) των δύο χρεοφειλετών, β) του άσπλαχνου οφειλέτη ή αγάριστου δούλου, γ) του άδικου οικονόμου και δ) των ταλάντων] αποσαφηνίζουν την οδό προς την άφεση των αμαρτιών και των χρεών και την απαγόρευση παροχής δανείου με λήψη τόκου και επιστροφή κεφαλαίου.

Ανάλογα είναι και όσα πρεσβεύουν και διδάσκουν οι Πατέρες της Ορθοδόξου Εκκλησίας, κυρίως οι κορυφαίοι εκπρόσωποί τους, όπως ο Μέγας Βασίλειος και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Όσα αναφέρει ο Μέγας Βασίλειος, ιδίως για τους τοκιστές οι οποίοι δανείζουν ασυλλόγιστα, είναι ιδιαίτερα επίκαιρα και εκφράζουν την Ελληνική πραγματικότητα του δημόσιου τομέα των τελευταίων δεκαετιών. Η σχεδόν μόνιμη ύπαρξη ελλειμμάτων στο κρατικό προϋπολογισμό, συνοδευόταν από συσσώρευση δημοσίου χρέους, το οποίο, παρ' ότι φαινόταν ότι μελλοντικά δεν θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί –δηλαδή, να πληρωθούν τουλάχιστον οι τόκοι του–, οι δανειστές και οι δανειζόμενοι συνέχιζαν να αγνοούν και να εθελουφλούν μπροστά στο πρόβλημα. Επίκαιρα στο παράδειγμα της Ελλάδας, είναι και όσα είχε αναφέρει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος περί απανθρωπιάς και αρπακτικότητας των τοκιστών, χαρακτηρίζοντας τους τοκιστές ως εμπόρους των αλλότριων συμφορών, εκμεταλλευτές της δυστυχίας των συνανθρώπων τους και προάγγελους μεγαλύτερων συμφορών.

Σε ανάλογα συμπεράσματα σχετικά με τον δανεισμό, τον τόκο και τις κρίσεις, καταλήγουν και σημαντικοί, διεθνώς γνωστοί οικονομολόγοι, οι οποίοι έχουν επηρεάσει τη σύγχρονη σκέψη, όπως ο Galbraith, ο Minsky και ο Kindleberger.

Κατακλείοντας την παρούσα, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι το πέρασμα των αιώνων σχετικά προς την οικονομία έγινε με μία ομολογούμενη ομαλότητα από

πλευράς χρόνου, διότι τα νέα δεδομένα με τις νέες τεχνολογίες ώθησαν την οικονομία –την παγκόσμια αλλά και την οικογενειακή– σε νέες συνθήκες και επίπεδα, τα οποία, συνδεδεμένα άρρηκτα με τις νέες τεχνολογίες, αποτελούν όντως εκπληκτικά άλματα προόδου· πλην, όμως, τα άλματα υπήρξαν τόσο μεγάλα, ώστε μεταβλήθηκαν σε δυσθεώρητα. Ο κανόνας της ηθικής στην οικονομία μετουσιώθηκε σε κανόνα της τεχνολογίας και, κυρίως, της τεχνοκρατίας, αναδεικνύοντας ως υπέρτατο αγαθό όχι την υπηρεσία / ευεργεσία προς τον πλησίον, αλλά την εξυπηρέτηση του συμφέροντος –ορατού και αδιόρατου. Επομένως, η ηθική παραδοχή των κανόνων εκφυλίστηκε σε υλικοτεχνική αποδοχή του τεχνοπωλίου και ο πολιτισμός του προσώπου αποχρωματίστηκε.

Ο τρόπος τού ζην ως πιστός στις παραδόσεις παρήλθε. Οι παραδόσεις, οι οποίες έδιναν στον άνθρωπο προσανατολισμό και αξίες, απορρίφθηκαν και αποδυναμώθηκαν. Ο N. Postman σημειώνει με έμφαση ότι εξελίσσεται πλέον μια πρωτοφανής για την ανθρώπινη ιστορία διάβρωση και αφαιμάξη των συμβόλων, αφού το μέλλον δεν φαίνεται να έχει ανάγκη τη σχέση με το παρελθόν.²⁰⁹

²⁰⁹ Postman, N., (1999), *Τεχνοπόλιο. Η υποταγή του πολιτισμού στην τεχνολογία*, μτφρ. Κ. Μεταξά, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σσ. 148-150.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλης, (1992), *Άπαντα: Μεγάλα Ηθικά, Οικονομικός, Περί Αρετών και Κακιών*, τόμος 4, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.

Ιωάννης ο Σιναΐτης, (2003), *Κλίμαξ*, έκδοση 16^η, Ιερά Μονή Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής.

Ιωάννης ο Χρυσόστομος, (2018), *Οικονομικά Θέματα*, Εκδόσεις Ιερά Νέα Σκήτη Αγίου Ορους.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Όμιλαιο εΐς τήν Γένεσιν*, ΒΕΠΕΣ.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Όμιλαιο εΐς τόν Δαβίδ καΐ τόν Σαούλ*, ΒΕΠΕΣ.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Έρμηνεία εΐς τούς Ψαλμούς*, ΒΕΠΕΣ.

Η Καινή Διαθήκη, (2020), Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, το πρωτότυπο κείμενο, κατά την έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με νεοελληνική απόδοση του Χρήστου Βούλγαρη, Αθήνα.

Η Παλαιά Διαθήκη, (2003), μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα.

Μ. Βασιλείου, *Περί νηστεΐας, Λόγος Θ΄*, ΒΕΠΕΣ.

Μ. Βασιλείου, *Λόγος Ε΄, Περί πλούτου καΐ πενΐας*, ΒΕΠΕΣ.

Μ. Βασιλείου, *Έπιστολαΐ, Πρὸς Χίλωνα τόν αὐτοῦ μαθητήν*, ΒΕΠΕΣ.

Μ. Βασιλείου, *Όμιλία ρηθεισα έν λιμῶ καΐ άύχμῶ*, ΒΕΠΕΣ.

Μ. Βασιλείου, *Όμιλαιο εΐς τούς Ψαλμούς*, ΒΕΠΕΣ.

Μ. Βασιλείου, *Έπιστολαΐ, Άμφιλοχίω περὶ κανόνων*, ΒΕΠΕΣ.

Ξενοφόντος, (2004), *Οικονομικός*, Εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αγουρίδης, Σ., (2005), *Δοκίμα στις ρΐζες του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Έννοια, Αθήνα.

Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», (2012), *Κρίση: Έξοδος από το αδιέξοδο*, Αθήνα.

Αθανασόπουλος, Δ., (2000), *Δύο ομιλίες κατά των Τοκιζόντων*, Εκδόσεις Νεκτ. Παναγόπουλος, Αθήνα.

Ακαδημία Αθηνών, (2016), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, τόμοι 2^{ος} και 6^{ος}, Εκδόσεις ΔΟΛ ΑΕ.

Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, (1998), *Οι Παραβολές του Κυρίου*, μετάφραση Αγγελου Βλάχου, Αθήνα.

Αργείτης, Γ., (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Βενιζέλος, Ε., (2017), *Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος 2012-2017*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.

Galbraith, J.K., (2006), *Τα οικονομικά της αθώας απάτης*, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Galbraith, J.K., (2000), *Το μεγάλο κραχ του 1929*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα.

Galbraith, J.K., (1993), *Οικονομική ευφορία: μια συνοπτική ιστορία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη και Σία Ε.Ε., Αθήνα.

Galbraith, J.K., (1976), *Το χρήμα*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Galbraith, J.K., (1970), *Η κοινωνία της αφθονίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Υπουργείο Οικονομικών.

Γκουτζιούδης, Μόσχος, (2006), *Ιωβηλαίο έτος, Μελχισεδέκ και η προς Εβραίους επιστολή*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.

Γρηγόριος, ιερομόναχος, (2018), *Ο Ιερός Χρυσόστομος*, Εκδόσεις Εν Πλω, Αθήνα.

Δεσπότης Αθανάσιος και Σωτήριος, (2008), *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα*, τόμος Β', Εκδόσεις Άθως, Αθήνα.

Δεσπότης, Σωτήριος, (2017), *Ιερά Ευαγγέλια. Το μήνυμα της Καινής Διαθήκης στον σύγχρονο άνθρωπο*, Εκδόσεις Έννοια, Αθήνα.

Δονάτος, Γ., (2009), Τζων Κέννεθ Γκαλμπραϊθ, στο Συλλογικό έργο: *John Kenneth Galbraith: σε αναζήτηση της «καλής κοινωνίας»*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις ΕΠΕ, Αθήνα.

Δούκας, Π., (2005), *Οικονομικές θεωρίες, αρχές διοίκησης και Αρχαία Ελληνική σκέψη*, Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.

Δρακόπουλος, Στ., και Καραγιάννης, Αν., (1999), *Συνοπτική ιστορία οικονομικής σκέψης*, Εκδοτικός οίκος Interbooks, Αθήνα.

Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 2000, 2001, 2002, 2003, 2005, 2009, 2012.

Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού για τα έτη 2013, 2017.

Ελληνική Ένωση Τραπεζών.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, Δελτίο Τύπου 11/10/2013.

Ζοπουνίδης, Κ., Γαλαριώτης, Α., και Ατσαλάκης, Γ., (2019), Η δημιουργία του χρέους στην Ελλάδα, στο Συλλογικό Τόμο: «*Ελληνικό Χρέος: η διαιώνιση του προβλήματος*», Εκδοτικός Οίκος Α.Α.Α Λιβάνη, Αθήνα.

Η σοφία των πατέρων, (2003), βιβλίο 2^ο της σειράς, απόδοση στη νεοελληνική Ευάγγελος Π. Λέκκος, Εκδόσεις Λύχνος ΕΠΕ, Αθήνα.

Θεοχάρης, Ρ., (1983), *Ιστορία της οικονομικής αναλύσεως*, τόμος πρώτος, δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Κανελλόπουλος, Αθ., (1996), *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, πρώτος τόμος, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα.

Καραγιάννης, Αν., (2007), *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά*, Εκδόσεις Παπαζήση.

Καραγιάννης, Αν., (1998), *Ιστορία οικονομικής σκέψης προ-κλασική περίοδος*, Εκδοτικός οίκος Interbooks, Αθήνα.

Κατά Τοκιστών, (2019), Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.

Κιστέινη, Ν., Άμποτ, Τ., Φαρντόν, Τ., Κένεντι, Φ., Μίντγουέι, Τ., Γουάλας, Κ., και Γουίκς, Μ., (2020), *Η οικονομία με απλά λόγια*, Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα.

Κότιος, Α., (2011), *Η Ελλάδα, η ΟΝΕ και η κρίση*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 17 (1), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Lavoie, M., (2018), *Εισαγωγή στη Μετα-Κεινσιανή οικονομική θεωρία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Lazzarato, M., (2014), *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Λέκκος, Ευάγγελος, (2017), *Οι παραβολές του Κυρίου*, Εκδόσεις «Σαίτη», Αθήνα.

Λιανός, Θ., (2012), *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Μανεσιώτης, Β., (2013), *Τελικά φταίει ο δημοσιονομικός πολλαπλασιαστής;* Εκδόσεις Κέρκυρα Economia Publishing, Αθήνα.

Μαντζαρίδης, Γ., (2015), Ο τόκος κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας, *Σύναξη*, τεύχος 129, σελ.29-40.

Marron, D., επιμ. (2011), *50 Οικονομικές Θεωρίες*, Εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα.

- Μελάς, Κ., (2011), *Οι σύγχρονες κρίσεις του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος (1974-2008)*, Εκδοτικός οίκος Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα.
- Mishkin, F., (2015), *Μακροοικονομική: πολιτική και πρακτική*, Εκδόσεις Υτορία, Αθήνα.
- Μπακογιάννης, Βασ., Αρχιμανδρίτης, (2007), *Η ψυχασθένεια του χρήματος*, Εκδόσεις Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα.
- Νικολαΐδης, Απόστολος, (2015), *Η σημερινή κρίση υπό το φως της διδασκαλίας των Τριών Ιεραρχών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
- Ο Άδης της πλεονεξίας*, (2008), με την ευλογία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού κ.κ.Δανιήλ, Εκδόσεις «Ετοιμασία», Καρέας.
- Ο Ιερός Χρυσόστομος*, (2014), τεύχος 4^ο, διασκευή – επιμέλεια Πρεσβύτερος Ηλίας Γ. Διακουμάκος, Εκδόσεις Παρρησία, Αθήνα.
- Παπακώστα, Σεραφεΐμ, Αρχιμανδρίτη, (2002), *Αί παραβολαί του Κυρίου*, Έκδοση Αδελφότητας Θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα.
- Παρθένης, Π., (2021), *Ένα αλλόκοτο θηρίο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Postman, N., (1999), *Τεχνοπόλις. Η υποταγή του πολιτισμού στην τεχνολογία*, μτφρ. Κ. Μεταξά, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- Πατρώνου, Γ., (2020), *Η Κυριακή Προσευχή*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Πλούταρχος, (2011), *Οι Συμφορές του δανεισμού (Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι)*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.
- Ριζούλης, Δ., (2019), *Έτσι θα βγούμε από τη κρίση!*, Εκδόσεις Δημοκρατικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα.
- Ρουμελιώτης, Π., (2012), *Το άγνωστο παρασκήνιο της προσφυγής στο ΔΝΤ*, Εκδοτικός Οίκος Α.Α.Α Λιβάνη, Αθήνα.
- Σκανδάμης, Μαρίνος, (2007), *Η τοκογλυφία: διαχρονική – εγκληματολογική προσέγγιση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Στεφανίδου, Βασιλική, (1979), *Καινή Διαθήκη*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.
- Συριόπουλος, Κ., Παπαδάμου, Σ., (2016), *Εισαγωγή στην τραπεζική οικονομική και τις κεφαλαιαγορές*, Εκδόσεις Υτορία, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος, (2014), *Το χρονικό της Μεγάλης Κρίσης: η Τράπεζα της Ελλάδος 2008-2013*, Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

Τρεμπέλας, Παν., (2019), *Το Ψαλτήριον, Με σύντομη ερμηνεία*, Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήνα.

Φωτίου, Στ., (2018), Απληστία και άφρονες πλούσιοι, στο Συλλογικό Τόμο «*Απληστία και Άφρονες Πλούσιοι*», Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα.

Χόπκο, Θ., (2014), *Βίβλος και Πνευματικότητα*, τόμος 2^{ος} από τη σειρά Η Ορθόδοξη Πίστη, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Featherstone, K., (2011), The Greek sovereign debt crisis and EMU: A failing state in a skewed regime, *Journal of Common Market Studies*, Vol.49, pp.193-217

Gibson, H., Hall, S. and Tavlas, G., (2012), The Greek financial crisis: Growing imbalances and sovereign spreads, *Journal of International Money and Finance*, Vol.31, Issue 3, pp.498-516.

IMF Country Report No.10/110, May 2010.

Katsimi, M. and Moutos, T., (2010), EMU and the Greek crisis: The political-economic perspective, *European Journal of Political Economy*, Vol.26, Issue 4, pp.568-576.

Kindleberger, C., Aliber, R., (2005), *Manias, panics and crashes: a history of financial crises*, fifth edition, Palgrave Macmillan, New York.

Kotter, J., (1995), Leading Change: Why Transformation Efforts Fail, *Harvard Business Review*, March-April, 59-67.

Minsky, H., (1981), *Can "it" happen again? Essays on instability and Finance*, Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Minsky, H., (1976), *John Maynard Keynes*, London, Macmillan.

Risk Magazine, 22 February 2010.

Vitali, S., Glattfelder, J., and Battiston, S., (2011), The Network of Global Corporate Control, *PLoS ONE*, Vol.6, Issue 10, pp.1-6.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

Δεσπότης, Σωτήρης, Σημειώσεις στην ιστορία εποχής της Καινής Διαθήκης: *Η οικονομία της Ανατολικής Μεσογείου και οι Οικονόμοι του Κατά Λουκάν*, ανακτήθηκε στις 16/8/2022 από την ιστοσελίδα του Διαδικτύου: <https://www.google.com/search?q=%CE%97+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA>

<https://www.ancientjewreview.com/read/2024/2/4/ajr-conversations-the-rich-and-the-poor>, ανακτήθηκε στις 22/3/2024 από την ιστοσελίδα του Διαδικτύου

Caner, D., (2021), *The Rich and the Poor: Philanthropy and the Making of Christian Society in Early Byzantium*, University of California Press, <https://www.ancientjewreview.com/read/2024/2/4/ajr-conversations-the-rich-and-the-poor>, ανακτήθηκε στις 22/3/2024 από την ιστοσελίδα του Διαδικτύου

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.»